

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ
ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ**

**ПРОФІЛАКТИКА БУЛІНГУ В РОБОТІ З
ДІТЬМИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконала:

*студентка 6 курсу, 631 групи
спеціальності «Початкова освіта»*

Кравченко Інна Вікторівна

Керівник: кандидат педагогічних наук,
доцент Біленкова Л.М.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 6 від 22 листопада 2022 р*

Зав. кафедрою _____ проф. Романюк С.З.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ	7
1.1. Проблема профілактики булінгу в роботі з дітьми молодшого шкільного віку у теорії та практиці.....	7
1.2. Сутність та передумови виникнення булінгу в шкільному середовищі початкової школи.....	15
Висновки до першого розділу	32
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В РОБОТІ З ДІТЬМИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ	34
2.1. Емпіричне дослідження з метою вивчення стану профілактики булінгу в шкільному середовищі початкової школи.....	34
2.2. Застосування підходу «рівний-рівному» з метою профілактики булінгу в роботі з молодшими школярами....	43
2.3. Використання оптимальних форм організації заходів протидії булінгу для учасників освітнього процесу в початковій школі.....	53
Висновки до другого розділу	72
ВИСНОВКИ	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	78
ДОДАТКИ	84

ВСТУП

Міжнародна організація охорони здоров'я з періодичністю проводить моніторинг різних проявів поведінки школярів, які впливають безпосередньо на їх здоров'я. Булінгу, як одному із важливих аспектів дослідження приділяється особлива увага. У 2019 році відбувся значний прорив у превентивній роботі з профілактики різних форм насильства – Україна внесла зміни до законодавства стосовно міри відповідальності за здійснення так і за замовчування чи прикриття проявів булінгу.

Булінг (bullying, від англ. bully – хуліган, забіяка, задирака, грубіян, насильник) визначається як утиск, дискримінація, цькування. Цей термін означає тривалий процес свідомого жорстокого ставлення (фізичного і психічного) з боку дитини або групи до іншої дитини або інших дітей.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства проблема булінгу є надзвичайно актуальною та значимою. Останніми роками визнано поширення в освітній практиці такого явища, як шкільний булінг. Це соціальна проблема всього світу протягом останніх ста років, однак вона ще й досі не вивчена. Перші публікації в Україні з'явилися 2005 р. Це стало ще одним каталізатором впровадження та посилення уваги у закладах загальної середньої освіти проведення різноманітних заходів з метою протидії реальному явищу – булінгу. Вирішення означеної проблеми потребує дієвих ідей та висококваліфікованих фахівців.

Варто зауважити, що саме у закладі освіти перебуває значна кількість дітей та підлітків, які проводять там левову частку свого часу, де вони не тільки навчаються, але й соціалізуються, розвиваються та проходять психофізіологічні етапи становлення особистості та пізнання самих себе. Важливою є не просто профілактика булінгу у теорії чи запровадження певних заходів протидії, а саме ідентифікація даної проблеми як педагогічними працівниками закладу освіти, так школярами та батьками. Тому надважливо створити відповідне сприятливе шкільне середовище не

лише для боротьби з таким насильством як булінг, але й для профілактики проявів відповідної поведінки серед школярів.

Наголосимо на тому, що проблема насильства та цькування актуальна з часів появи людського суспільства, а саме визнання та дослідження проблеми булінгу, з'явилося відносно недавно. Питання вивчення булінгу, як реального явища висвітлені у працях Д.Ольвеуса, дослідження структури та характерів учасників булінгу представлені в наукових розвідках О.Ожійова, В.Пономарьова, Дж.Салісбері, К.Плутницька вивчає підходи до розуміння булінгу як форми шкільного насильства.

Досить глибоко проблему цькування, зокрема третирування одних дітей іншими дітьми дослідження структури булінгу, причин виникнення різних проявів насильства розкрили зарубіжні науковці, такі як К.Лоренц, Е. Міллер, Е. Роланд, Д. Томпсон. Вагомий внесок в теорію протидії боулінгу зробили О.Барліт, О.Глазман, В.Собкін, що вивчають психологічні особливості всіх учасників булінгу (булера, послідовників, жертви, спостерігачів), його реальні наслідки та способи подолання. Організаційні умови впровадження інноваційних технологій протидії агресивній поведінці в шкільному середовищі досліджують І. Гайдамашко, М. Жданова, О.Романова. Над розробкою і впровадженням профілактичних програм з шкільного насильства працюють: Р.Новако, Д.Ольвеус, А.Пікас.

Незважаючи на достатню кількість наукових розвідок з проблем профілактики булінгу, важливо, на нашу думку, зупинитися саме на проблемі протидії цькуванню (підходи, методи, засоби, форми) в роботі з дітьми молодшого шкільного віку.

Значущість та актуальність реальної проблеми насильства в роботі з дітьми молодшого шкільного віку сприяли вибору теми кваліфікаційної роботи **«Профілактика булінгу в роботі з дітьми молодшого шкільного віку»**.

Мета дослідження – розкрити організаційно-педагогічні умови та узагальнити досвід профілактики булінгу в роботі з молодшими школярами

Відповідно до мети, виокремлено **задачі дослідження**:

1. Проаналізувати профілактику булінгу в роботі з дітьми молодшого шкільного віку як актуальну педагогічну проблему.

2. Охарактеризувати сутність та передумови виникнення булінгу в шкільному середовищі.

3. Дослідити стан профілактики булінгу в шкільному середовищі початкової школи.

4. Розкрити організаційно-педагогічні умови профілактики булінгу в роботі з дітьми молодшого шкільного віку.

Об'єкт: профілактика булінгу в шкільному середовищі.

Предмет: організаційно-педагогічні умови профілактики булінгу в роботі з дітьми молодшого шкільного віку.

Під час роботи над дипломним дослідженням використано комплекс **методів наукового дослідження**:

- **теоретичні** – аналіз, синтез, узагальнення – з метою вивчення наукових джерел, періодичних фахових видань, методичної літератури для визначення стану розробленості проблеми профілактики булінгу в шкільному середовищі; порівняння – за для зіставлення наукових підходів дослідників до розв'язання проблеми, визначення напрямів наукового пошуку та обґрунтування поняттєво-категоріального апарату кваліфікаційної роботи; моделювання – для розкриття основних напрямів роботи щодо протидії булінгу в роботі з дітьми молодшого шкільного віку;

- **емпіричні** – дослідження та узагальнення досвіду профілактики булінгу в шкільному середовищі; вивчення офіційних сайтів шкіл м. Чернівців щодо заходів протидії булінгу в шкільному середовищі, з'ясування реальної картини в організації протидії булінгу в шкільному середовищі.

Теоретичне значення дослідження полягає в розкритті змісту та сутності організації профілактики булінгу в шкільному середовищі, в обґрунтуванні організаційно-педагогічних умов та узагальненні досвіду з протидії булінгу в роботі з молодшими школярами.

Практичне значення полягає у можливості використання результатів дослідження з проблем профілактики булінгу в роботі з дітьми молодшого шкільного віку майбутніми вчителями у практичній підготовці.

Структура дипломної роботи представлена вступом, двома розділами з відповідними параграфами, висновками до кожного розділу, загальними висновками, списком використаних джерел та додатками.

РОДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В ШКІЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

1.1. Проблема профілактики булінгу в роботі з дітьми молодшого шкільного віку у теорії та практиці

У зв'язку з ускладненням ситуації в соціально-політичній – військовий стан в країні, економічній, освітній та інших напрямках суспільного життя, ступень проявів насильства в Україні, на сьогодні збільшується в декілька разів. Розрив між поколіннями, знецінення значення родини, підвищення рівня агресії в суспільстві слугують каталізаторами ще більшого розповсюдження в шкільному середовищі такого небезпечного прояву як булінг.

Значного поширення булінг набуває у закладах загальної середньої освіти. Процес булінгу призводить до ряду педагогічних (шкільна дезадаптація, неуспішність у навчанні), психологічних (соціальна дезадаптація, прояви девіантної поведінки, психологічні порушення, закріплення у свідомості учнів негативних уявлень стосовно себе, зниження самооцінки, порушення соціалізації), медичних (травматизація, в крайньому випадку суїцидальні настрої) наслідків (Стоп шкільний терор. Результати дослідження Українського інституту дослідження екстримізму).

Насправді статистика реальності боулінгу в шкільному середовищі вражає. Наприклад, в Українському інституті дослідження екстремізму під час дослідження встановили, що 8 з 10 українських дітей стикалися із явищем булінгу в закладі загальної середньої освіти: 48% з тих, хто перебуває під пресингом психологічного насильства, ті кого морально травлять, мовчать про це; 22% – взагалі вважають нормою, і що через це проходили всі (Стоп шкільний терор. Результати дослідження Українського інституту дослідження екстримізму).

Тому однією із найпоширеніших проблем в шкільному середовищі сьогодні виступає булінг, який прийнято в науковій літературі розглядати як

прояв небажаної агресивної поведінки дітей шкільного віку, що здебільшого призводить до приниження учня іншим учнем або групою учнів з метою цькування, залякування та явної демонстрації сили (Центр інформації про права людини, 2019).

За результатами дослідження, яке проводило ЮНІСЕФ, 67% школярів в Україні у віці 11-17 років реально стикалися з явищем булінгу (цькуванням) за період останніх трьох місяців; 24% школярів виступали буллерами та 48% з них нікому не розказували про ці прояви насильства. Це тривожні статистичні цифри, особливо в цей час, коли наша країна переживає повномасштабне військове вторгнення, наслідком якого майже 1,6 мільйона людей, в тому числі 220 тисяч дітей шкільного віку, вимушено стали внутрішньо переміщеними особами (United Nations Ukraine, 2018).

Показники дослідження переконливо доводять, що діти, закриті до комунікації, а також діти із сімей з неблагополучних сімей, або з низьким рівнем прибутку, піддаються цькуванню вдвічі частіше а ніж інші. Крім цього, вимушено діти внутрішньо переміщених осіб є більш вразливими до різних проявів насильства, пов'язаного з війною. Це безперечно впливає на їх соціальну поведінку. Фінансові сімейні труднощі також здебільшого підвищують ризики різних видів насильства та перешкоджають соціальній інтеграції даної категорії дітей.

Оскільки школярі проводять майже весь час саме в закладах загальної середньої освіти, то школи повинні відігравати одну з ключових ролей у справі протидії насильства. Сучасні українські заклади загальної середньої освіти при всіх об'єктивних їхніх труднощах, проблемах та недоліках зберігають роль однієї з основних інституцій соціалізації особистості школярів, її формування і розвитку. Відповідно педагогічні працівники, що здійснюють керівництво закладами освіти і які працюють у них, зобов'язані забезпечувати умови сприяння утвердженню людської гідності дитини та її гармонійного розвитку.

Аналіз наукових джерел засвідчує, що соціальне, психолого-педагогічне дослідження проблеми шкільного цькування є фрагментарним. Водночас на сучасному етапі розвитку освіти спостерігається помітне загострення зацікавленості цією тематикою в працях широкого кола вчених, які вказують, що професійна допомога учням з проявами агресивної поведінки – важлива компонента системи корекції, реабілітації і профілактики поведінкових девіацій (М.Алексеєнко, О.Бовть, К.Дамбах, І. Кон тощо) (Юрчик, 2016).

У наукових джерелах на сьогодні є простежується значна кількість тлумачень поняття булінгу як термінологічної дефініції в галузі психології, педагогіки, правознавства. Одним із перших трактування цього реального явища зробив норвезький вчений Д.Ольвеус, який розуміє булінг «як ситуацію, у якій учень неодноразово піддається негативним діям із боку одного чи декількох інших учнів» (Olweus, Limber, 2016).

Більш ширшу характеристику терміну булінг надав Х.Лейманн, який пояснює цькування як соціальні взаємовідносини, через які одна чи декілька людей зазнають нападів іншої людини (або декількох людей) майже щодня протягом тривалого часу, що неминуче призводить до виникнення у жертви стану пригніченості та безпорадності з ризиком бути виключеною з групи (Звіт про результати першого циклу загальнодержавного моніторингового дослідження якості початкової освіти «Стан сформованості читацької та математичної компетентностей випускників початкової школи закладів загальної середньої освіти» 2018 р. Частина V. Булінг у початковій школі, с. 12)

Проаналізувавши наукові розвідки західних вчених, зазначимо, що шкільний булінг проявляється у двох основних формах, що показано на рисунку 1.1:

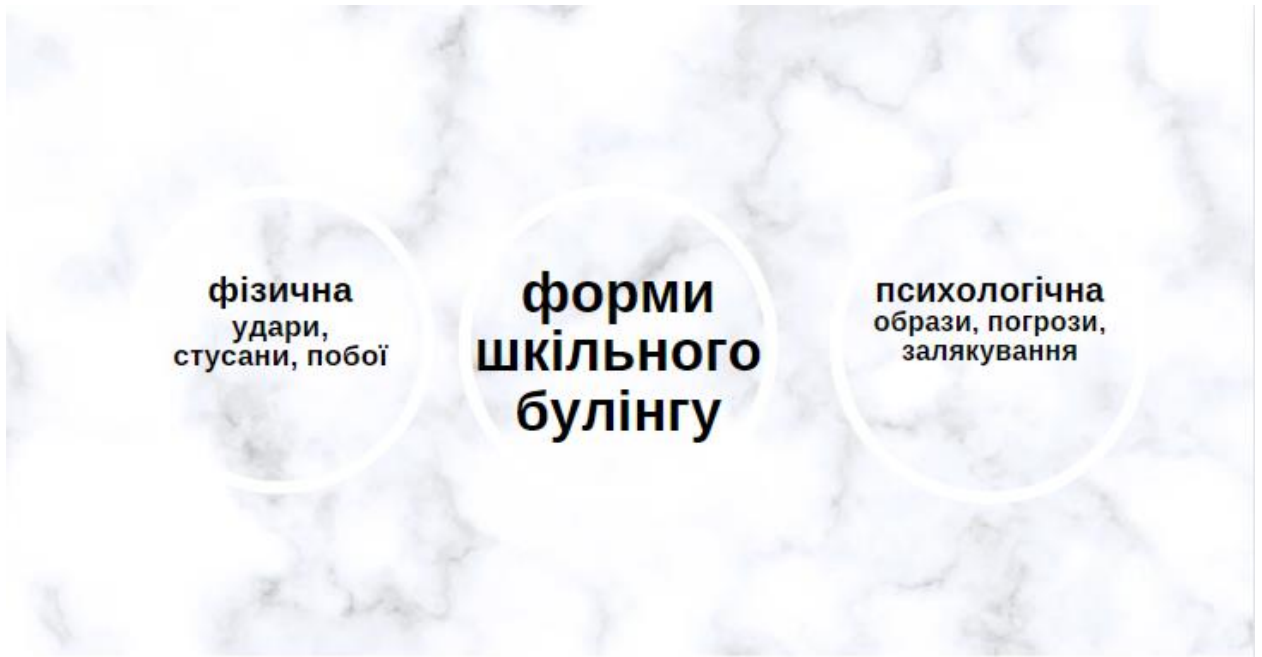

Рисунок 1.1. Форми шкільного булінгу.

Фізична форма булінгу характеризується умисними штовханнями, ударами, стусанами, побоями, нанесенням інших тілесних ушкоджень тощо. Деякі вчені до цієї форми відносять також сексуальний боулінг (дії сексуального характеру).

Психологічна форма цькування характеризується наявністю систематичних довготривалих проявів пов'язаних з дією на психіку, яке наносить психологічну травму способами словесних образ чи погроз, створенням напруженої атмосфери для навчання з метою формування зверхнього ставлення групи учнів, переслідування, залякування, навіть вчителів чи допоміжного персоналу школи, до аутсайдера, патологічної жертви, почасти фізично слабкішого учня або з бідної чи неблагополучної сім'ї. Виявами психологічного цькування визначаються: вербальний боулінг, невербальний боулінг – образливі жести або дії, залякування; бойкот, ізоляція, вимагання, кібербулінг у його проявах (Губко, 2013, с. 47).

Узагальнивши різні наукові підходи, можемо констатувати, що булінгом прийнято вважати умисне, свідоме, не пов'язане з самозахистом та не санкціоноване законними нормативно-правовими актами, довготривале

(чи систематично повторюване) фізичне чи психологічне цькування з боку індивіда або групи людей, які володіють певними перевагами (фізичними, психологічними, адміністративними та ін.) щодо індивіда, та реалізується переважно в організованих групах людей з певною особистою (корисною) метою.

Варто відзначити, що булінг у закладі загальної середньої освіти проявляється не тільки в між учнями одне одного, але і в діяльності вчителів стосовно учнів або навпаки. Учителі у взаємодії з учнями можуть демонструвати прояви такої поведінки, що завдає школярам психологічний, або, в деяких випадках, і фізичний біль та обмежує їхнє право на відстоювання гідності і свободи особистості. Але виявити прояви такої поведінки, що вказує на явище булінгу, досить не просто. Вчитель під час комунікації з своїми учнями може використовувати авторитарний (директивний) стиль менеджменту, котрий, на думку учнів, може сприйматися як обмеження їх прав і свобод, але, по суті, не є булінгом за характеристиками. Іншими варіантами булінгу можуть бути переслідування учнями самого вчителя (Юрчик, 2016).

Дослідники проблеми боулінгу (Р.Берон, Р.Грановська, Д.Ольвеус) виокремлюють основні фактори, що сприяють появі проявів насильницької поведінки у молодших школярів:

- «характеристики спрямованості та самосвідомості особистості (низький рівень сформованості моральних уявлень, неадекватні самооцінка і рівень домагань);
- індивідуально-психологічні (емоційна нестабільність, високий рівень особистісної тривожності, низький рівень розвитку інтелекту,
- несформованість навичок самоконтролю поведінки та функцій прогнозування її наслідків);
- соціально-психологічні (статус у колективі однолітків, низький рівень соціальної адаптації, несприятливий емоційний мікроклімат в сім'ї, характер і система виховання)» (Губко, 2013, с. 47).

Зауважимо, що схильність до шкільного насильства прямо пропорційно залежить від сили волі дитини молодшого шкільного віку. Прояв сили волі молодшого школяра великою мірою залежать від ситуації в якій опиняється дитина, адже саме у цьому віковому періоді дуже важлива зовнішня підтримка з боку дорослих. Саме тому у початковій школі потрібно створювати атмосферу чітких, зрозумілих вимог та правил поведінки, підтримувати у взаємодії з дітьми сприятливий, спокійно-позитивний соціально-психологічний клімат у дитячому колективі. У цей віковий період в дітей розвиваються комплекс вольових рис характеру (цілеспрямованість, відповідальність, організованість, терпіння, стриманість, дисциплінованість, наполегливість тощо (Юрчик, 2016, с. 31).

Важливим фактором виступають вимоги до дитини, єдність вимог. Якщо батьки та вчителі недостатньо розуміють та враховують індивідуально-психологічні особливості дитини молодшого шкільного віку і висувають надвисокі вимоги стосовно неї, це в результаті призводить до розчарування, недовіри, перманентної пригніченості, почуття неповноцінності, розвиває негативні особистісні риси, наприклад, брехливість, щоб здаватися кращою а ніж є насправді.

Експериментальне дослідження Г.Валіцкас, Ю.Гіппенрейтер доводить, що під впливом деструктивних умов становлення дитини і виховання в сім'ї та у закладі загальної середньої освіти (необ'єктивне чи негативне оцінювання) у дитини молодшого шкільного віку формується низька самооцінка. В майбутньому багаторазові спроби підвищити самооцінку соціально прийнятими нормами не дають бажаного результату, то ймовірно звертатиметься до асоціальних прикладів і контрнормативних ціннісних орієнтирів. Почасти жорстокість є наслідком заниженої самооцінки. Тому свідомий прояв спрямованого щодо інших насильства піднімає самоповагу та вирівнює самооцінку дитини.

Шкільна неуспішність яка впливає на самооцінку дитини також є одним із чинників ризику проявів цькування, наприклад у приниженні

дитини у якої високі інтелектуальні здібності. Як засвідчують дослідження, позитивні результати з тих чи інших дисциплін пов'язані з більш високою самооцінкою. Але тут є гендерні відмінності, для хлопчиків, до прикладу, шкільна успішність не настільки значима і меншою мірою буде впливати на самооцінку. Для них важливий успіх у спорті, в самореалізації у позашкільних заходах, туристський походах та інших видах життєдіяльності. Невстигаючі дівчатка молодшого шкільного віку мають більший ризик виникнення агресії щодо однокласників, ніж хлопчики з поганою успішністю (Юрків, 2016, с. 35).

Вагомий вплив на появу деструктивних проявів мають засоби масової інформації. У зарубіжних наукових розвідках доведено, що в популярних телевізійних, Інтернет шоу, програмах на кожну окрему інформаційну годину припадає в цілому біля дев'яти кейсів фізичної і восьми актів вербальної агресивної поведінки (с. 35). Комп'ютерні ігри, що містять сцени насильства та жорстокості, теж можуть виступати, чинником формування у свідомості дітей молодшого шкільного віку чітких еталонів та алгоритмів вчинення насильницьких дій, адже сприймаються як віртуальна реальність. До таких комп'ютерних ігор відносяться так звані «стрілялки», «квести військової тематики» тощо (Юрків, с. 37).

Індивідуально-особистісні характеристики дітей молодшого шкільного віку також відіграють вагому роль у сприянні виникнення ситуації булінгу. Зрозуміло, всі діти від народження є чистим аркушем, і тільки під впливом деструктивної внутрішньої чи зовнішньої соціалізації можуть набувати девіантного досвіду. Науковці переконують, що не існує дітей, що з народження виявляють схильність до булінгу. Проте дослідники відзначають, що ініціаторам цькування в цілому притаманні певні спільні якості. Так, буллерами зазвичай можуть виступати імпульсивні та агресивно налаштовані діти, які відчувають сильну потребу в підкоренні і домінуванні над іншими. Найчастіше діти з такими особливостями є фізично сильнішими за інших (у стосунку хлопчиків) і не виявляють емпатії.

Індивідуальними характерними особливостями, що притаманні жертвам булінгу можуть бути: низька самооцінка, сором'язливість, замкненість, асоціальність, схильність до депресії, тривожності, фізичну та емоційну слабкість. Варто зауважити, що всі означені риси можуть бути одночасно і причинами, і наслідками булінгу. Оскільки закритість та сором'язливість дитини за правильного виховного підходу дорослих може проявитися соціальною активністю та сміливістю, а без підтримки – перетворитися на типову жертву, із цілковитою низькою самооцінкою та нездатністю відстоювати власні думки, права, позицію. Врешті, більша частина вчених зауважують, що однозначно схарактеризувати портрет майбутнього типового буллера чи гіпотетичної типової жертви неможливо. Однак безумовно, що діти, яким притаманні означені риси, заслуговують на підвищену увагу з боку батьків та вчителів. Особливо, для превентивних мір на майбутнє, на цьому потрібно акцентувати увагу у сенситивний період становлення власного «Я-образу», а отже, значно легше піддаються впливу дорослих (Звіт про результати першого циклу загальнодержавного моніторингового дослідження якості початкової освіти. Частина V. Булінг у початковій школі, 2019, с. 140).

Шкільне цькування завдає дитині важких травм, які мають тяжкі наслідки у розвитку подальшого фізичного та психічного здоров'я.

По-перше, довготривалі шкільні цькування позначаються на формуванні ідентифікація «Я-образу» дитини молодшого шкільного віку. Знижується самооцінка, дитина відчуває себе зацькованим, пригніченим. Жертва булінгу, як правило, уникає стосунків з іншими людьми, або ж, навпаки, – інші діти можуть уникати дружби із нею, оскільки будуть боятися в майбутньому самі стати жертвами. Така людина надалі може спроектувати свій життєвий шлях за сценарієм «невдахи».

По-друге, статус жертви є наслідком низького ролі в групі, неуспіху у навчанні та проблем у поведінці. У таких школярів високий ризик формування нервово-психічних і поведінкових порушень. Для типових жертв

шкільного булінгу є характерними невротичні розлади, депресивні порушення, розлади сну й апетиту.

По-третє, шкільний булінг може викликати порушення у розвитку індивідуальності дитини молодшого шкільного віку. Перебування у тривалому стресі породжує відчуття безнадійності та безвихідності, що є спонукає до виникнення суїцидальних думок (Звіт про результати першого циклу загальнодержавного моніторингового дослідження якості початкової освіти. Частина V. Булінг у початковій школі, 2019, с. 48).

Таким чином, проаналізувавши науково-методичну літературу з проблеми профілактики булінгу в шкільному середовищі, зазначимо, що попередження шкільного булінгу потребує комплексного підходу і передбачає запровадження організаційно-педагогічних умов у практичній роботі з учнями початкової школи, їх батьками і вчителями.

1.2. Сутність та передумови виникнення булінгу в шкільному середовищі початкової школи

Варто розкрити поняття «булінг» з точки зору його прояву в шкільному середовищі початкової школи. Адже цькування (булінг) в шкільному осередку має свої різні характеристики та природу прояву. Дане реальне явище під назвою булінг може проявлятися як у вигляді одноразових, так і у формі систематичних, повторювальних дій. Але, що важливо, ці насильницькі дії завжди призводять до шкоди як психічному так фізичному здоров'ю усіх учасників (буллер, спостерігачі, жертва) даного процесу. Виявити прояви булінгу в шкільному просторі закладу загальної середньої освіти досить важко. Передусім тому, що цькування відбувається здебільшого у місцях, де немає контролю і нагляду дорослих. До того ж і жертва, і спостерігачі досить часто не повідомляють нікого про такий «випадок», щоб їх не асоціювали з «ябедником» або просто через страх зізнатись у побаченому.

Найнебезпечнішим фактором є систематична повторюваність проявів насильства в освітньому просторі початкової школи. Оскільки саме систематичне цькування є булінгом. Поняття «булінг» утворилося від англійського терміну «bully», себто хуліган, задира, забіяка.

Отож, з огляду на вище зазначене, розкриємо значення поняття булінг, як діяння (дія або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які характеризуються у психологічним, фізичним, економічним, сексуальним насильством, у тому числі із використанням засобів електронних комунікацій (кібербулінг), що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого, що показано в схемі 1.1.

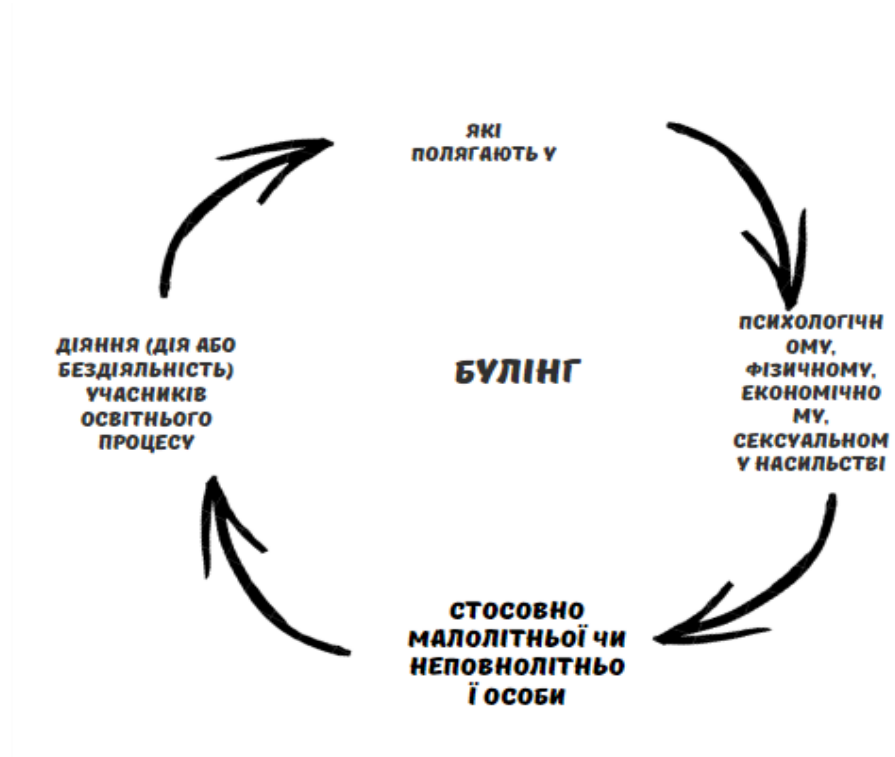

Схема 1.1. Тлумачення поняття булінг.

Варто зауважити, що цькування (булінг) відрізняється від конфлікту або сварки між дітьми молодшого шкільного віку кількома категоріальними ознаками:

По-перше, це повторюваність (систематичність) дій – зумисне вчинення різних форм насильства (фізичне, економічне, психологічне, сексуальне, кібербулінг) двічі і більше разів щодо однієї і тієї ж дитини;

По друге, цькування (булінг) майже завжди характеризується злим умислом, тобто коли мета діянь буллера (кривдника) є навмисне заподіяння психічного та/чи фізичного насильства (шкоди), приниження гідності, почуття страху, тривоги, бажання підкорити жертву власним інтересам та/або сприяння та спричинення соціальній ізоляції потерпілої дитини (бойкот, ігнорування);

По-третє, у булінгу (цькуванні) передбачається явний дисбаланс сил – дисбаланс поділу влади між буллером і жертвою (асиметричні стосунки), відмінна різниця у фізичному розвитку, у ступені соціально-психологічної адаптованості, статус у соціумі, стан здоров'я (інвалідність, особливі освітні потреби), ментальний розвиток тощо;

По-четверте, відсутність будь якої форми розкаяння у буллера. Варто зауважити, що булінг (цькування) ніколи не може припинитися самостійно – необхідно втручання посередників, соціальний захист та допомога потерпілому, насильнику та спостерігачам, що продемонстровано на схемі 1.2.

Булінг (цькування) відрізняється від сварки такими ознаками

ПОВТОРЮВАНІСТЬ	СИСТЕМАТИЧНІСТЬ ДІЯННЯ
УМИСНІ ДІЇ	ЗЛИЙ УМИСЕЛ
ДИСБАЛАНС	ВЛАДНИЙ ДИСБАЛАНС МІЖ КРИВДНИКОМ І ПОТЕРПІЛИМ
ВІДСУТНІСТЬ РОЗКАЯННЯ	ВІДСУТНЄ РОЗКАЯННЯ У КРИВДНИКА

Схема 1.2. Різниця між булінгом і сваркою.

Зазначимо, що *конфлікт* – це зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною думок, потреб, інтересів, соціальних переконань та установок, планів у свідомості окремої дитини, яке може виникати в міжособистісних взаємовідносинах окремих дітей молодшого шкільного віку осіб чи груп дітей. Для явища конфлікту як засобу взаємодії характерним є:

- не регулярність та випадковість конфлікту чи конфліктної ситуації (відсутність злого умислу);
- баланс (рівність) сил поміж його учасниками, баланс поділу влади (владний баланс) (симетричні відносини), що визначаються здатністю кожної зі сторін в рівних долях впливати на процес перебігу конфліктної ситуації, відносною рівністю фізичного розвитку, соціально-психологічної адаптованості, рівності соціального статусу, стану здоров'я, ментального розвитку тощо;
- спостерігається, на відміну від булінгу, розкаяння сторін конфліктної ситуації та спрямованість зусиль сторін конфлікту на компроміс вирішення.

Пропонуємо для прикладу у таблиці 1.2 два варіанти розвитку подій. Один з цих проявів засвідчує те, що між дітьми виник конфлікт, а другий – показує булінг (цькування).

Таблиця 1.1.

Конфлікт	Цькування
<p>Артем, учень 4 класу, на перерві обідав у їдальні, а коли повернувся у клас, щоб підготуватися до уроку, побачив, що Денис та Віталій кидаються один в одного його пеналом. Артем обізвав хлопців застосовуючи неформальну лексику і сказав негайно віддати йому пенал. Денис, який в цей момент тримав пенал в руках, замість того, щоб віддати Артему, викинув його у сміттєвий бак. Артем за це грубо</p>	<p>Олексій, учень 2 класу, вже тривалий час потерпає від образливих слів однокласниці, яка майже не щодня обзиває Микиту «придурком». Олексію це дуже образливо. Він спочатку намагався не зважати, стримуватися, але потім на свій захист також почав говорити образливі слова Оксані, а деколи навіть виникала бійка між цими учнями початкових класів.</p>

висловився щодо Дениса. Між дітьми зчинилася сварка.	
--	--

Отже, як бачимо, ключова ознака різниці між поданими прикладами це повторювальний, систематичний характер усвідомленого насильства. Тобто це не епізодична ситуація, яка спалахнула без умислу та призвела до обзивання.

Як відомо, найчастіше прояви систематичної насильницької поведінки відбуваються в тих місцях, де контроль чи нагляд дорослих (педагогічного та допоміжного персоналу школи) найменший або взагалі відсутній. Такими місцями можуть слугувати коридори, убиральні, роздягальні, шкільне подвір'я, сходи, їдальня тощо. Але іноді дитина молодшого шкільного віку може піддаватися булінгу (цькуванню) й поза територією закладу загальної середньої освіти. Такі кейси можуть трапитися і по дорозі додому, у дворі будинку, під час екскурсій за територією школи тощо. Крім того, за сучасних умов віртуалізації соціального середовища зрозуміло та закономірно, що прояви опосередкованого насильства (булінгу) та агресії перемістилися у зону он-лайн простору, в якій діти молодшого шкільного віку перебувають повсякчас незалежно від місця їхньої фізичної присутності.

Досить поширеною проблемою нашого часу є кібербулінг, який реалізується за допомогою електронних засобів комунікації. Зауважимо, що цькування в освітньому просторі початкової школи відбувається не тільки між школярами. Специфічним явищем в шкільному середовищі є булінг (цькування) зі сторони вчителів початкових класів стосовно учнів. Такий вид булінгу (цькування) може характеризуватися систематичними діями:

- необ'єктивне заниження оцінки,
- систематичне ігнорування думок учнів або їхній дій,
- приписування ярликів та штампів на школяра («А, ось, Денис у нас хуліган та поганий хлопець»),

- вживання принизливих слів, залякувань («На перерві до директора», «Батьків до школи завтра»). Подекуди об'єктом вчительського булінгу (цькування) може бути цілий клас або група дітей з класу, а іноді школяр підпадає під булінг (цькування) зі сторони одразу декількох вчителів школи.

Такий прояв поведінки вчителя початкових класів можуть переймати й інші учні, віддзеркалювати поведінку вчителя, що переросте у колективний булінг (цькування) потерпілого.

Сам процес булінгу (цькування) розвивається за певним алгоритмом та має декілька стадій розвитку, які можна умовно представити як «Драбину булінгу (цькування)» – від початкової фази зародження до найвищої ступені розвитку, з якою можна ознайомитися на рисунку 1.2.

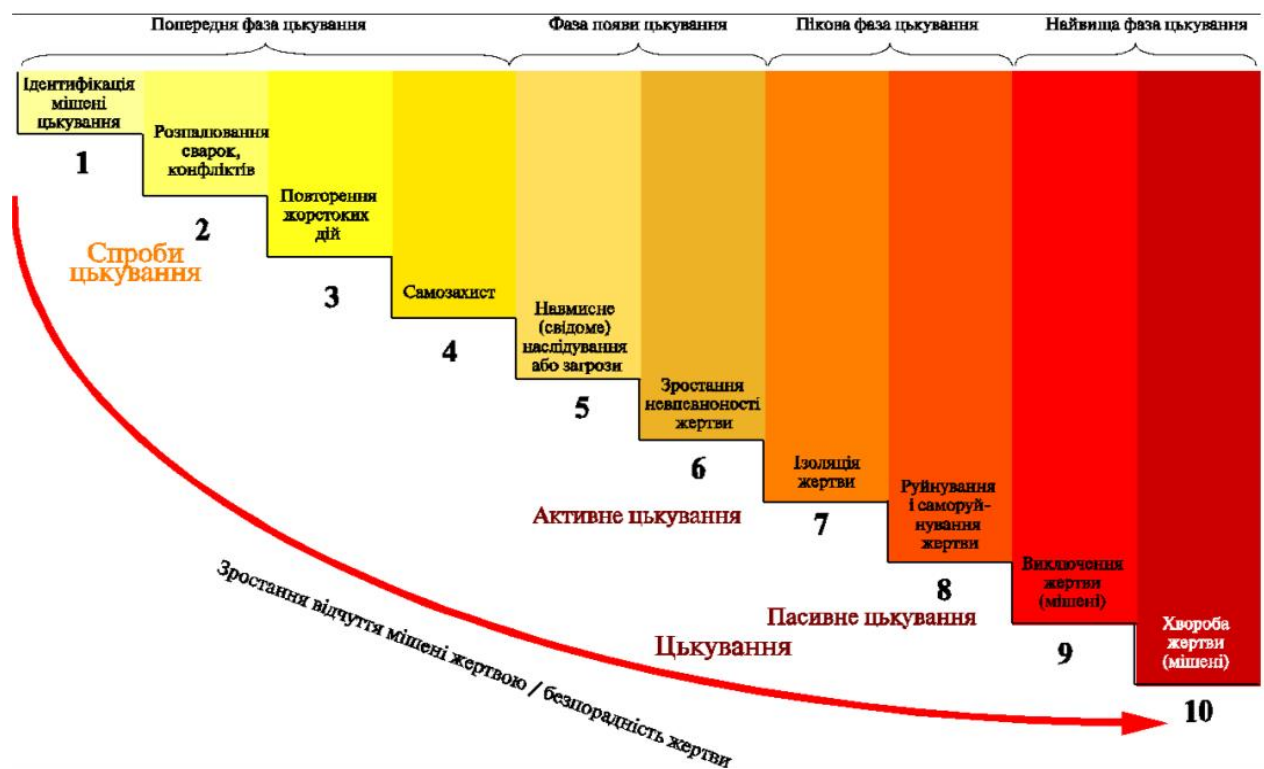

Рисунок 1.2. Стадії розвитку процесу цькування у шкільному середовищі (попередня фаза цькування, фаза появи цькування, пікова фаза булінгу, найвища фаза цькування).

Отож, кожна із сходинок цієї своєрідної драбини характеризується певним етапом розвитку булінгу (цькування), емоційним станом жертви та

певним діям буллера. Але, варто зауважити, що булінг (цькування) може відбуватися і за іншим алгоритмом – не враховуючи певні фази цього явища.

Втручання або намагання переривання даного процесу можливе на будь-якій стадії, тому надважливо вчасно виявити булінг (цькування) в шкільному середовищі та своєчасно зупинити хід цього процесу на більш ранніх фазах розвитку, коли ситуація ще контрольована та не дійшла до найвищої сходинки алгоритму. Для вчасного реагування та припинення процесу булінгу (цькування) потрібно знати його характерні ознаки.

Отож, дитина молодшого шкільного віку ймовірно потерпає від проявів булінгу (цькування), якщо:

- часто та систематично приходять додому в пошкодженій одежі чи загубленими речами;
- має фізичні ушкодження: поранення, синці, подряпини;
- має обмежене коло друзів, або зовсім ні з ким не підтримує дружні відносини;
- боїться йти до школи, сідати в громадський транспорт, брати участь в проведенні дозвілля з однолітками;
- обирає інший шлях, коли повертається зі школи додому;
- повністю втрачає інтерес до навчання або навчається набагато гірше, ніж завжди;
- виглядає пригніченою, заплаканою, несміливою, сумною, перманентно ходить настрою, коли повертається додому;
- часто жаліється на наявність головного болю, болю в животі, інші фізичні негаразди;
- тривожно спить вночі, часто сняться погані сни;
- втрачає апетит, відмовляється від їди;
- відчуває тривогу та низьку самооцінку (Олвеус, 1993).

Знання загальних психологічних характеристик ймовірного буллера допоможуть ранньому виявленню та попередженню булінгу (цькуванню) в

закладі загальної середньої освіти. Отже, дитина молодшого шкільного віку ймовірно може бути схильною до булінгу (цькування), якщо:

- проявляє домінантні риси особистості, схильна до самоствердження з використанням фізичної сили;
- неврівноважена, збудлива, агресивна, імпульсивна, легко фрустрована;
- толерує терпимість до насильства;
- схильна до порушень правил;
- не відчуває співпереживання до тих дітей, які зазнали нападок;
- часто показує агресію до дорослих;
- демонструє проактивну (усвідомлену) агресію (наприклад, за для досягнення власної мети), реактивну (вимушену або спровоковану якимись діями) агресію (почасти, у відповідь на провокацію) (Лімбер, Міхалік, 1999).

Важливо, на нашу думку, зупинитися на розкритті загальних психологічних характеристик ймовірної жертви булінгу (цькування). Здебільшого дитина молодшого шкільного віку ймовірно може бути жертвою булінгу (цькування), якщо:

- спокійна, тиха, обачлива, чутлива, яку можна легко спантеличити, зворушити та фруструвати;
- невпевнена, з проявами низької самооцінки;
- ні з ким не товаришує, асоціальна;
- боїться, що їй заподіють якусь шкоду, обачлива;
- тривожна та пригнічена;
- фізично слабша, а ніж більшість однолітків;
- переважно проводить час з дорослими (вчителями, батьками, тренерами), ніж з однокласниками.

При наявності означених характеристик ймовірного булл ера та орієнтовної жертви, можемо припустити, що булінг (цькування) може з'явитися, хоча ніхто до цього не був готовим. Тому з метою профілактики булінгу не зайвим буде приділити особливу увагу таким дітям молодшого

шкільного віку та продовжувати пильно спостерігати своєчасно виявлені ознаки в динаміці їх розвитку. Також особливо ретельно потрібно вести спостереження за дітьми, які різняться від решти за тою чи іншою ознакою (фізична перевага, фізична слабкість, специфіка зовнішнього вигляду соціоекономічний статус, інтереси та уподобання дітей, відмінні ціннісні орієнтири, релігійні, політичні переконання у сім'ях дітей, які перебувають у суперечливих стосунках один з одним); нових дітей молодшого шкільного віку, які з'являються в класі.

Важливо на нашу думку окреслити структуру булінгу (буллер, жертва, послідовники, активні спостерігачі-прихильники, пасивні спостерігачі-прихильники, активні спостерігачі-захисники, пасивні спостерігачі-захисники, байдужі спостерігачі цькування) за для кращого розуміння того, що насильство стосується не тільки кривдника та потерпілого, а впливає на весь колектив учнів початкових класів. На рисунку 1.3 зображено схематично структуру цькування.

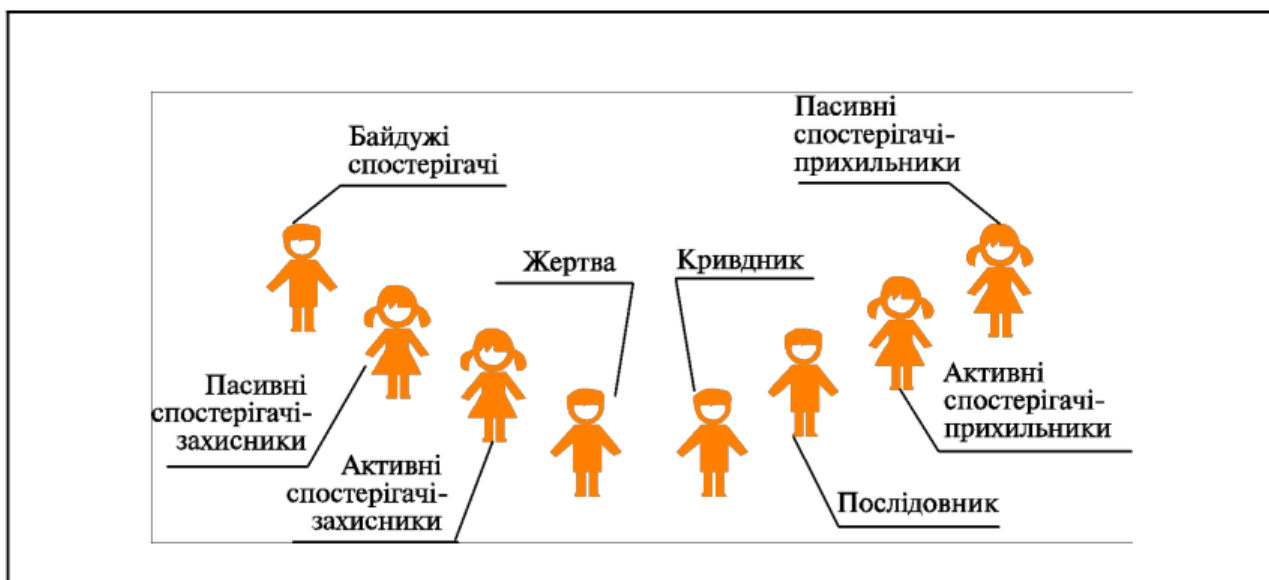

Рисунок 1.3. Учасники булінгу в шкільному середовищі.

Вчені також виокремлюють фактори, які можуть сприяти появі булінгу (цькування). Більшість з цих чинників (сімейні чинники, соціальне середовище, індивідуальні чинники) можуть однаково мати вплив на

ймовірність того, що дитина стане буллером або жертвою (Waseem, Ryan, Foster, Peterson, 2013, С. 389-398)

Таблиця 1.3.

**Чинники виникнення булінгу (цькування):
схожі та відмінні ознаки для булера та жертвами**

Потерпілий (жертва)	Кривдник (булер)
<i>Сімейні чинники</i>	
Неблагополучна сім'я, яка не функціонує повноцінно, не забезпечує потреби дитини в психологічному благополуччі і розвитку	Неблагополучна сім'я, яка не функціонує повноцінно, не забезпечує потреби дитини в психологічному благополуччі і розвитку
Постраждали від фізичного, психологічного або сексуального домашнього насильства	Постраждали від фізичного, психологічного або сексуального домашнього насильства
Свідки домашнього насильства	Свідки домашнього насильства
<i>Соціальне середовище</i>	
Відсутність близьких однолітків або друзів	Тиск однолітків, участь у делінквентних об'єднаннях однолітків
Вуличне виховання	Вуличне виховання
Соціоекономічні негаразди	Соціоекономічні негаразди
Слабкі зв'язки батьків із закладом освіти	Слабкі зв'язки батьків із закладом освіти
<i>Індивідуальні чинники</i>	
Фізіологічні особливості, в тому числі інвалідність, відмінний зовнішній вигляд	Низька академічна успішність
Поведінкові або емоційні проблеми	Поведінкові або емоційні проблеми
Сексуальна орієнтація (ЛГБТ)	Кримінальна поведінка і участь у протиправних угрупованнях
Хронічні хвороби	

Отож причинами появи булінгу (цькування) у міжособистісних стосунках можуть бути різні фактори, які можна, на думку вчених, об'єднати у чотири групи: сімейні, особистісні, соціальні, оточення (шкільне середовище), що продемонстровано на схемі 1.3.

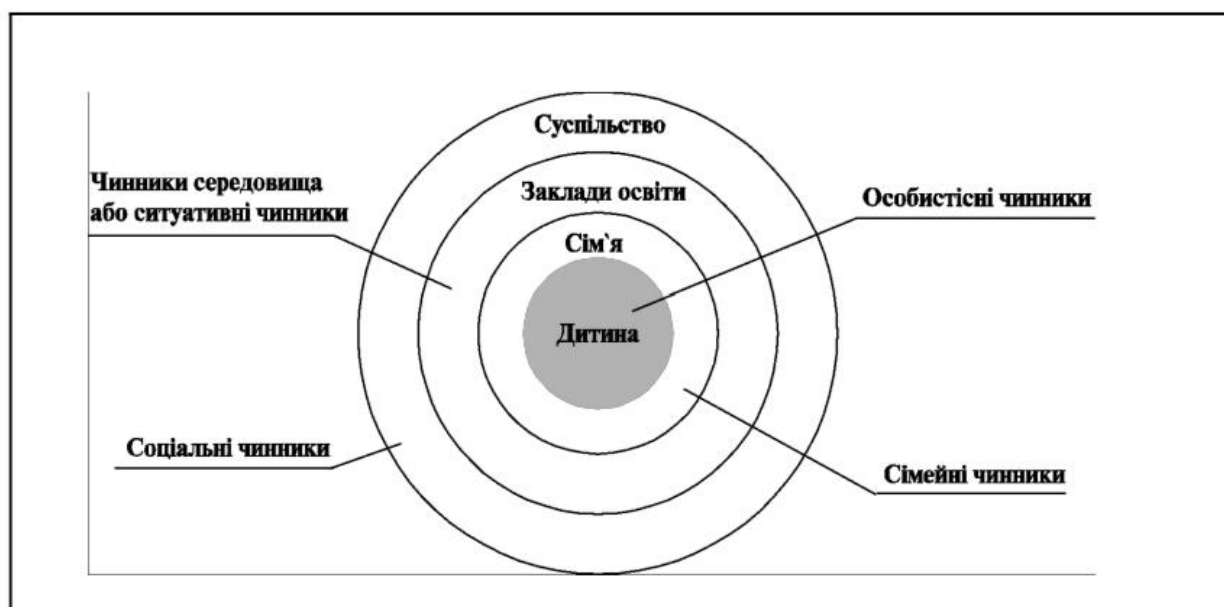

Схема 1.3. Передумови булінгу в шкільному середовищі початкової школи.

Особистісні чинники визначаються фізичними чи психологічними особливостями дитини молодшого шкільного віку (індивідуальні особливості зовнішності, інтелектуального, фізичного, психічного розвитку тощо). Розлади і порушення в розвитку дитини молодшого шкільного віку орієнтовно можуть бути причинами виникнення насильства – булінгу (цькування). Почасті ініціаторами булінгу (цькування) виступають діти, які наділені певними індивідуальними психологічними особливостями та спровоковані ними прояви агресивної поведінки (комплекс дефіциту уваги, синдром гіперактивності, порушення поведінки, біполярні розлади, опозиційні порушення, посттравматичні стресові розлади, які такі реальні зараз для дітей з окупованих територій України та інші). Будь-яка відмінність дитини молодшого шкільного віку від інших, наприклад, зовнішні характеристики, стан здоров'я, національні ознаки тощо, виступають однією з найчастіших причин виникнення булінгу (цькування) до таких дітей. Час від часу діти молодшого шкільного віку вважають булінг (цькування) прийнятним проявом самоствердження та завоювання авторитету в очах друзів, однолітків:

- потреба стати популярними,
- бажання керувати,
- мати контрольований вплив на інших,
- необхідність у привертанні уваги,
- бажання змусити інших боятися їх та поважати.

Ця причина має більшу валідність у сензетивний період переходу з початкової школи до середньої та з середньої до старшої, а також це може бути пов'язано із появою нових учнів у класі. Вагомою причиною виникнення булінгу (цькування) може бути поведінка дитини молодшого шкільного віку – коли вона проявляє або не проявляє активність (відмінник, підлабузник, двієчник, занадто активний чи пасивний, експресійний або закритий), на яку від неї очікує більша частина класу. Крім цього, причиною появи булінгу (цькування) серед дітей молодшого шкільного віку в закладі загальної середньої освіти може стати бажання компенсувати неуспіхи у навчанні, суспільній життєдіяльності тощо. Поширеною причиною є заздрість. Так, деякі діти молодшого шкільного віку булять через заздрість до дітей, які є успішнішими у навчанні, через гарніші або крутіші речі особисті, стильний одяг, сучасні гаджети.

Серед *сімейних чинників*, які характеризують прояви агресивної поведінки дитини молодшого шкільного віку та можуть провокувати виникнення булінгу (цькування), можна виокремити такі:

- брак прояву близьких стосунків дитини з батьками та відсутність батьківської уваги позбавляє дитину здатностей ділитись з рідними наболілими проблемами чи труднощами у комунікаціях;
- слабкий або занадто жорсткий (директивний стиль спілкування) вияв контролю над дитиною молодшого шкільного віку. Наприклад, якщо батьки не дають дитині можливості почувати себе спокійно через погані, на їхню думку, оцінки, кричать на дитину, наказують позбавленням прогулянок і спілкування з друзями, не толеруючи час для відпочинку, то вона буде вести себе в шкільному середовищі так само;

- гіперопіка над дитиною також може спричинити прояви булінгу в шкільному осередку. До прикладу, коли дитина молодшого шкільного віку виходить із сімейного оточення у соціум, вона не завжди здатна самостійно вирішувати ті чи інші питання, не зовсім спроможна за постояти себе, не завжди розуміє важливість у прийнятті інших людей;

- моральний тиск або жорстока поведінка батьків, що може призвести до сприйняття дитиною зовнішнього світу як перманентного джерела загрози. До прикладу, якщо дитина в родинному мікросоціумі, що сварка, бійка, образа, критика та приниження один одного є єдиним засобом висловити власне незадоволення, то в схожій ситуації в шкільному середовищі дитина починає діяти за звичною для неї схемою поведінки;

- прояви домашнього насильства спричиняють появу булінгу, зокрема в шкільному осередку, коли дитина, що завдається домашньому насильству, віддзеркалюючи дії батьків, ймовірно може стати як жертвою, так і буллером;

- виховання в неповній, або в неблагополучній сім'ї теж може стати причиною булінгу. Варто зауважити, що не завжди виховання, що здійснюється в неповній сім'ї призводить до проявів агресивності дитини.

- несприятлива соціально-психологічна атмосфера в закладі загальної середньої освіти, стрес від освітнього процесу внаслідок перевантаження, стосунки з однолітками та вчителями початкових класів, відсутність належної уваги зі сторони вчителя, сприяють появі конфліктів чи сварок, виникнення проявів насильства та їх трансформація в булінг (цькування).

Найбільш розповсюдженими факторами, які провокують появу булінгу (цькування) в закладі загальної середньої освіти є:

- авторитарний (директивний) стиль спілкування у процесі навчання. Почасти вчителі початкових класів самі можуть бути індикатором булінгу (цькування), за умов, коли учень сприймається як об'єкт педагогічного впливу, а не як рівноправний партнер у процесі навчання.

Вчитель початкових класів приймає важливі рішення, без урахування думок дітей молодшого шкільного віку, встановлює жорсткий контроль у виконанні своїх вимог, в результаті чого учні втрачають бажання бути активними, характеризуються наявністю низької самооцінки та агресивності. При директивному способі навчання сили учнів спрямовані, здебільшого, на психологічний самозахист, а не на оволодіння знаннями та особисте самовдосконалення. Коли вчителі використовують способи групового покарання, коли може бути покараний весь клас за провину одного учня, це збільшує ризик виникнення проявів агресивної поведінки серед учнів початкових класів.

- виокремлення вчителем початкових класів «любимчиків» – будь-якої дитини як позитивного або і негативного прикладу для інших дітей часто спричиняє появу суперництва, яке у майбутньому може перерости у булінг (цькування) означеної дитини.

- ігнорування проблеми булінгу на рівні закладу загальної середньої освіти. Іноді педагогічний колектив школи свідомо відмовляється визнавати і розпізнавати випадки булінгу (цькування) в тому чи іншому класі або в закладі загальної середньої освіти в цілому, просто ігнорує цей процес. Таке ігнорування може сприйматися учнями як норма поведінки, і вони будуть брати за приклад девіантну поведінку інших дітей. Важливо, що в такому випадку у дітей формується почуття безкарності та безнадійності, а це в результаті призводить до загострення ситуації з цькуванням в закладі загальної середньої освіти.

- відсутність належного контролю з боку педагогічних працівників за поведінкою дітей під час перерв, а особливо в сприятливих для появи булінгу місцях (їдальня, роздягальні, сходи). До того ж стосунки сексуального характеру, які виникають серед учнів старших класів, також часто можуть стати підставою для появи булінгу (цькування) в шкільному осередку.

Соціальні чинники – це своєрідні стереотипи, культурні норми поведінки, соціальний та економічний прояв нерівності, негативний вплив інформаційно-комунікативних технологій (ЗМІ, інтернет простір, комп'ютерні ігри, фільми з проявами жорстокої поведінки тощо). Досить часто причинними факторами виникнення булінгу (цькування) в шкільному середовищі виступають гендерні стереотипи, тобто орієнтовне домінування чоловіків над жінками. Почасти учні та вчителі можуть використовувати дискримінацію у міжособистісних відносинах до дівчаток або вчительок початкових класів, демонструючи свою чоловічу силу та гендерну перевагу.

Вагомою причиною виникнення булінгу (цькування) в шкільному середовищі освіти також може бути сексуальна орієнтація, яка може проявлятися і в молодшому шкільному віці.

Про виникнення булінгу (цькування) за критерієм сексуальної орієнтації показують результати дослідження, яке проведено ВБО «Точка опори» у 2018 році, відповідно до якого 48,7% респондентів ЛГБТ-школярів почувають себе у небезпеці в шкільному середовищі через сексуальну орієнтацію. Соціальна та економічна нерівність виступає розповсюдженою причиною насильства в шкільному осередку. Школярі із забезпечених сімей або з сімей з високим соціальним рівнем здебільшого зневажливо ставляться до дітей з малозабезпечених сімей.

Представники етнічних меншин, діти вимушено переміщених осіб, мігранти досить часто підпадають під булінг (цькування) в шкільному середовищі з боку вчителів. Діти, до яких зневажливо ставляться, можуть проявляти булінг (цькування) проти своїх кривдників, з метою відновлення справедливості та самоствердження. Також чинником до проявів булінгу (цькування) може слугувати популяризація насильницьких моделей поведінки на ЗМІ (телебачення, кінематограф, мережа Інтернет). Сучасні ЗМІ не рідко демонструють насильництво та жорстокість та мають значний вплив на формування ціннісних орієнтирів та поведінку дітей. Значна частини дітей молодшого шкільного віку та підлітків після перегляду

сюжетів з жорстокою та агресивною поведінкою їхніх улюблених героїв ідентифікують себе з ними та сприймають це їх як авторитет. Діти молодшого шкільного віку поступово починають вважати насильство єдиним дієвим способом вирішення проблем та імітують побачене в реальній життєдіяльності.

Зазвичай виникнення булінгу (цькування) в шкільному середовищі має комплекс багатьох причин. Тому для педагогічних працівників важливо виявити фактори даного реального явища та знаходити шляхи протидії. Свого часу група вчених розробила так звану «піраміду ненависті», що побудована за таким же принципом, що й піраміда потреб Маслоу, себто кожен нижній ступень обумовлює наступний ступень і уможливорює прояви булінгу (цькування), агресії, різних видів насильства стосовно до інших. Структура такої «піраміди ненависті» вміщує з п'ять рівнів (рівень упередженого ставлення; рівень дій, базованих на упередженні; рівень дискримінації; рівень жорстокості; рівень геноциду), що показано на рисунку 1.5.

Рисунок 1.5. «Піраміда ненависті».

Таким чином, щоб успішно працювати над попередженням булінгу (цькуванням) в шкільному середовищі, потрібно, в першу чергу, працювати із соціальними, в тому числі із особистими, стереотипами та упередженнями, адже таке стереотипне мислення становить базу, на якій зароджується ненависть та агресія щодо інших. Варто зауважити, що діти молодшого шкільного віку наслідують ставлення, емоційні реакції, способи поведінки дорослих, які дорослі часто транслують несвідомо. Тому батькам та вчителям варто працювати над собою, над своїми емоціями, слідкувати за власним мовленням та діями, реакціями на подразники та способами поведінки, аби не провокувати виникнення булінгу (цькування).

Отож, нами розкрито поняття булінг (цькування) в закладі загальної середньої освіти як реальне явище, проаналізовано типові ознаки, можливих учасників та місця найчастіших проявів цькування. З'ясовано, чим відрізняється булінг (цькування) від звичайної сварки чи конфлікту. Обґрунтовано передумови булінгу (цькування) – від зародження до найвищої точки загострення.

Висновки до першого розділу

У першому розділі кваліфікаційної роботи «Теоретичні засади профілактики булінгу в шкільному середовищі» проаналізовано проблему профілактики булінгу в шкільному середовищі. Акцентовано увагу на тому, що на сучасному етапі розвитку українського суспільства проблема булінгу є надзвичайно актуальною та значимою. Зазначено, що перші публікації з проблем булінгу в Україні з'явилися 2005 р. Зауважено, що шкільне середовище, де навчається значна кількість дітей та підлітків є сприятливим осередком для виникнення булінгу, що може призвести до ряду педагогічних (шкільна дезадаптація, неуспішність у навчанні), психологічних (соціальна дезадаптація, прояви девіантної поведінки, психологічні порушення, закріплення у свідомості учнів негативних уявлень стосовно себе, зниження самооцінки, порушення соціалізації), медичних (травматизація, в крайньому випадку суїцидальні настрої) наслідків.

Констатовано, що проблема цькування, третирування одних дітей іншими дітьми досить детально розкрито зарубіжними науковцями (К.Лоренц, Е. Міллер, Е. Роланд, Д. Томпсон). Зокрема один із перших, хто звернув увагу на проблему булінгу, це – норвезький вчений Д.Ольвеус, який трактує булінг «як ситуацію, у якій учень неодноразово піддається негативним діям із боку одного чи декількох інших учнів».

Означено, що в шкільному середовищі булінг здебільшого реалізується у двох формах: фізична, психологічна. Закцентовано увагу на тому, що шкільне цькування завдає дитині важких травм, які мають тяжкі наслідки у розвитку подальшого фізичного та психічного здоров'я. Адже цькування (булінг) в шкільному осередку має свої різні характеристики та природу прояву.

Розкрито поняття булінг, як діяння (дія або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які характеризуються у психологічним, фізичним, економічним, сексуальним насильством, у тому числі із використанням засобів електронних комунікацій (кібербулінг), що вчиняються стосовно

малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Охарактеризовано відмінні ознаки між конфліктом, сваркою та цькуванням з метою розпізнання проявів дітей молодшого шкільного віку саме насильницького характеру (це повторюваність (систематичність) дій, злий умисел, явний дисбаланс сил, відсутність будь якої форми розкаяння у буллера).

Проаналізовано специфічний вид вчительського булінгу стосовно учнів в шкільному середовищі початкової школи, який характеризується систематичними діями принизливого ставлення (необ'єктивне заниження оцінки, систематичне ігнорування думок учнів або їхній дій, приписування ярликів та штампів, вживання принизливих слів, залякувань).

Зазначено стадії розвитку процесу цькування у шкільному середовищі (попередня фаза цькування, фаза появи цькування, пікова фаза булінгу, найвища фаза цькування). Змальовано структуру булінгу (буллер, жертва, послідовники, активні спостерігачі-прихильники, пасивні спостерігачі-прихильники, активні спостерігачі-захисники, пасивні спостерігачі-захисники, байдужі спостерігачі цькування).

Розкрито чинники виникнення булінгу: сімейні, особистісні, соціальні, оточення (шкільне середовище). Окреслено структуру «Піраміди ненависті» (рівень упередженого ставлення; рівень дій, базованих на упередженні; рівень дискримінації; рівень жорстокості; рівень геноциду).

Обґрунтовано передумови булінгу (цькування) – від зародження до найвищої точки загострення.

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРОФІЛАКТИКИ БУЛІНГУ В РОБОТІ З ДІТЬМИ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

2.1. Емпіричне дослідження з метою вивчення стану профілактики булінгу в шкільному середовищі початкової школи

За результатами різноманітних досліджень, майже кожен третій школяр в Україні так чи інакше зіштовхувався з булінгом в школі, потерпав від проявів принижень та глузувань: 10% – систематично (раз на тиждень й частіше); 55% – частково піддавалися знуцанню зі сторони однокласників; 26% – батьків вважають власних дітей потерпілими (жертвами) булінгу. 70% цькувань відбуваються вербально (словесно): принизливі глузування та обзивання, жорстка критика, висміювання на загал та ін. На жаль, буллер часто залишається непоміченим та непокараним, однак цькування безслідно не зникає для жертви приниження.

В шкільному середовищі фізичне насильство найбільш помітне, проте становить менш ніж третину випадків булінгу (цькування) – фізичне нанесення ударів, стусанів, штовхання, підніжки, пошкодження або крадіжка особистого майна потерпілого тощо).

Звичайно найскладніше в зовнішніх умовах шкільного середовища розпізнати соціальне знуцання, що характеризується систематичним приниженням почуття гідності жертви через бойкот (ігнорування), ізоляцію, уникання, виключення з колективу.

Сьогодні ще й набирає обертів кібербулінг – приниження за допомогою мобільних гаджетів, інтернет мереж. Діти молодшого шкільного віку реєструються в соціальних мережах, створюють профілі та сайти, де можуть вільно, безконтрольно спілкуватися, завдаючи образ іншим, поширювати дезінформацію (плітки), особисті фотографії (часто з фотошопом) або зроблені в місцях, де контроль дорослих майже відсутній (роздягальні чи вбиральні, їдальні).

Жертви проявів булінгу переживають важкі наслідки, знецінені емоції, почуття приниження та сором, страх комусь розповісти, розпач чи злість. Булінг дуже негативно впливає на соціалізацію потерпілого (жертви), спричиняючи ряд поведінкових порушень: необ'єктивне сприймання себе – занижену самооцінку, комплекс меншовартості та неповноцінності, беззахисність; негативне сприймання однолітків – невілювання спілкування з однокласниками, самотність, часті пропуски уроків у школі; неадекватне сприйняття реальності (підвищена тривожність, різноманітні фобії, неврози); прояви девіантної поведінки – схильність до суїцидальних намірів, правопорушень, формування залежностей (алкогольної, тютюнової, наркотичної). Отож, важливо вживати заходи протидії булінгу ще в молодшому шкільному віці, адже пубертатний період тільки загострить ситуацію.

З метою проблем протидії цькуванню організовано вивчення стану профілактики булінгу в шкільному середовищі початкової школи. Нами проведене констатувальне дослідження з студентами 4 курсу спеціальності «Початкова освіта» Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича в межах вивчення курсу «Профілактика булінгу та різних проявів насильства в роботі з молодшими школярами». Перебуваючи на практиці майбутні вчителі мали можливість проаналізувати роботу закладів загальної середньої освіти в напрямку профілактики булінгу, поспілкуватися з педагогічними працівниками та проанкетувати вчителів та учнів початкових класів (метод анкетування було застосоване для того, щоб охопити думку учнів з різних закладів загальної середньої освіти та представити існуючі тенденції думок). Так, як практика перебувала в умовах оголошеного в країні військового стану для поширення анкет для учителів та учнів було використано два канали комунікації: очно та через google форму. Анкета була створена у гугл-формі. Тривалість проходження анкети складала 10 хвилин. Всього, використавши два каналів комунікації, анкети заповнило 102 людини. В емпіричному дослідженні було для збору різнобічної

інформації було використано якісний метод – напівструктуроване інтерв'ю, щоб дізнатися глибше думку, погляди та досвід респондентів, з'ясувати необхідну інформацію для дослідження, з педагогічними працівниками, соціальним педагогом та психологом на базі Селятинського ОЗЗСО I-III ступенів ім. О.Зайця, Вижницького району, Чернівецької області, де забезпечуються оптимальні умови для здобувачів освіти. Інтерв'ю з фахівцями дозволило з'ясувати, як учнів залучали до протидії булінгу, про форми залучення, обов'язки учнів, переваги та проблеми, які можуть виникати.

Анкета для педагогічних фахівців складалася всього з п'яти блоків, питань було 13 запитань. Блоки питань включали:

- 1) соціально-демографічні характеристики,
- 2) значення поняття булінг,
- 3) досвід залучення школярів до профілактики булінгу,
- 4) специфіка залучення школярів до протидії булінгу
- 5) труднощі на шляху реалізації підходу «рівний-рівному» за для профілактики булінгу (Додаток Б).

На запитання «Чи знаєте ви, що таке булінг?» більшість опитаних школярів відповіла, що знайомі з терміном булінг (99%) і лише 1% зазначив, що не знає, що таке цькуванняг (Додаток А)

При цьому на запитання «Як ви розумієте поняття булінгу?» більшість школярів з співвідносять дефініцію булінг з видами булінгу (фізичний, психічний, економічний, кібербулінг) (81%) та трактують булінг як – завдання шкоди іншим школярам (70%). Значно менша частина знає, що насильницькі дії є зумисними 37% та систематичними (29%). А інші 3% розуміють прояви агресивної поведінки та ставлення, образу один одного через неповноцінність (Додаток А).

До найпоширеніших форм булінгу самі учні віднесли: психологічний (83 %). Менше половини респондентів вказали про кібербулінг (45%) та фізичний (35%). Найменше було обрано з запропонованого переліку -

економічний (23 %), сексуальний (10%), 12 % респондентів не бачили жоден з видів.

На запитання «Чи спостерігали (бачили) ви булінг у своїй школі?» більшість школярів відповіли, що бачили прояви булінгу (81%) і менша частина респондентів (19%) ніколи не спостерігали таких випадків на своєму місці навчання, що показано на рисунку 2,1.

Рисунок 2.1. Розподіл відповіді на запитання: «Чи спостерігали (бачили) ви булінг (цькування) у своїй школі?»

Інтерв'ю з педагогічними працівниками дозволило з'ясувати актуальність проблеми булінгу в закладах загальної середньої освіти України; про реальні заходи з запобігання та протидії булінгу, а не ті інформаційні бюлетні та правила поведінки, які виставлені на інформаційних дошках у школах, та у сформованих окремих ячейках на офіційних сайтах ЗЗСО; можливості залучення школярів до протидії цькуванню, переваги та недоліки запровадження підходу «рівний рівному» для з'ясування того наскільки значимою та актуальною виступає є проблема булінгу у закладах загальної середньої освіти України, як розуміють поняття булінгу, які форми булінгу переважають.

За їхніми словами, зараз в Україні булінг серед дітей має багато негативних наслідків, які пливають на навчання та життя дітей. Актуальність цього педагогічні працівники підтверджують недавнім прийняттям змін до закону України «Про освіту» щодо визначення поняття булінгу,

превентивних заходів та встановленої відповідальності, що набуло чинності у січні 2019 року.

Попри те залишається частина людей, які не можуть відрізнити булінг від інших ситуацій. За словами педагогічних працівників, стосовно булінгу в ЗЗСО існують такі проблеми:

- 1) відсутність проінформованості в учнів про випадки булінгу,
- 2) складність розпізнати булінг через прихований характер (поза контролем дорослих),
- 3) закритість адміністрації закладів загальної середньої освіти, які розуміють, що у них є булінг, адже превентивні міри запобігання та профілактика булінгу багато в чому залежить від менеджменту ЗЗСО.

Вчителі зазначають, що з'явилися тенденції поширення кібербулінгу та виник запит на вирішення ситуацій булінгу між вчителями та учнями. В школах впроваджується робота щодо профілактики булінгу, тому що тільки тоді діти відчують себе безпечно говорити про такі ситуації та зможуть реагувати.

Опитані педагогічні фахівці знають про визначення булінгу, його види, сторони та наслідки, адже самі проводили такі заходи.

Метод анкетування був використаний для школярів, тому що потрібно було охопити думку дітей з різних класів та закладів загальної середньої освіти. Результати анкетування дозволили з'ясувати, які заходи дійсно проводяться в школах з протидії булінгу; власне думку школярів щодо можливостей профілактики та протидії булінгу здійсненого учнями та чи школярі вважають цей підхід «рівний-рівному» дієвим. Кейс анкети складався з 15 запитань. У вступі анкети була представлена інструктивна інформація про дослідження. Означені блоки включали:

- 1) соціально-демографічні характеристики;
- 2) значення поняття «булінг»;
- 3) форми з протидії булінгу в закладах загальної середньої освіти;
- 4) залучення школярів до протидії булінгу;

5) труднощі в ході впровадження підходу «рівний-рівному» у закладх загальної середньої освіти (Додлаток А).

Формування вибірки відбувалося за принципом доступності. Проте не обійшлося без труднощів. Обмеженнями у проведенні дослідження стали велика кількість повітряних тривог та часткові блекаути. У зв'язку з цим дослідження з анкетування відбувалося дистанційно.

Концептуалізовано та операціоналізовано поняття дослідження:

Булінг (цькування) – діяння (дії або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи та (або) такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого (ЗУ «Про освіту», 2017).

Заклад загальної середньої освіти – юридична особа, основним видом діяльності якої є освітня діяльність, що провадиться на певному рівні (рівнях) повної загальної середньої освіти (ЗУ «Про повну загальну середню освіту», 2020);

Учні – особи, зараховані до закладу загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої чи вищої освіти, які здобувають у будь-якій формі початкову, базову середню чи профільну середню освіту (ЗУ «Про повну загальну середню освіту», 2020);

Профілактика булінгу – програма заходів, що спрямовані на запобігання та протидію булінгу, проведений для учасників освітнього процесу.

«Рівний-рівному» – засіб передачі достовірної, соціально значущої інформації під час неформального або особливим способом організованого спілкування в соціальній групі людей, рівних за якоюсь певною ознакою (вік, інтереси, цінності, потреби, проблеми тощо) (Заверико Н.В. та Зимівець, 2008, як цитується у Вайнола, 2008).

Педагогічні працівники віднесли до найпоширеніших форм – психологічний і фізичний булінг. Вони вказують, що найлегше реагувати на фізичний булінг («якщо хтось один б'є іншого»), тому що інші випадки важче розпізнати (ідентифікувати). Педагогічні працівник наголошують, що в Інтернеті стає поширеним сексуальний булінг.

Часом діти молодшого шкільного віку можуть не відрізнити не тільки види цькування, а і деякі насильницькі дії не розпізнають як булінг. Педагогічний персонал зазначає, що учні початкових класів не відрізняють булінг від конфліктів, не усвідомлюють, що булінг може вилитись у злочин, тобто не розуміють відповідальності за свої вчинені дії. «По суті, все, що ми виявляємо це те, що батьки бачать чи хтось з вчителів, що щось не те, і ще з відео огляду приміщень школи, Інтернету, фото, відеороликів і так далі».

Відповіді вчителів сходяться з відповідями школярів щодо найбільш поширених форм булінгу – психологічного, кібербулінгу та фізичного. Опитані фахівці спостерігали булінг в своєму закладі навчання.

Отже, можна сказати, що проблема булінгу є актуальною, про що свідчать дані статистичних досліджень щодо булінгу та відповіді респондентів, збільшення кількості звернень у поліцію щодо випадків булінгу. Більшість школярів спостерігали такі випадки у своїх школах і знають про види булінгу та про наслідки. В закладах загальної середньої освіти є особи, які не відрізняють булінг від інших випадків чи не ідентифікують ситуацію як булінг, приховують його. Як наслідок, неповідомлення про випадки булінгу учнями та представниками закладів освіти є актуальною проблемою, а також це ускладнює виявлення та своєчасну реакцію на такі випадки. Поширеними видами булінгу є психологічний, фізичний та булінг з застосуванням електронних носіїв – кібербулінг.

Самі школярі на питання «Чи відбувалися у вашій школі заходи з протидії булінгу?» 71 % відзначили, що заходи з протидії відбувалися, меншість – 7% відповідали, що такі заходи не проводилися і 22 % не знали,

чи відбувались подібні заходи в їх навчальному закладі. Ті 7% респондентів, у школах яких не проводилися заходи, вважають, що такі заходи повинні бути. Результати зображені на рисунку 2.2.

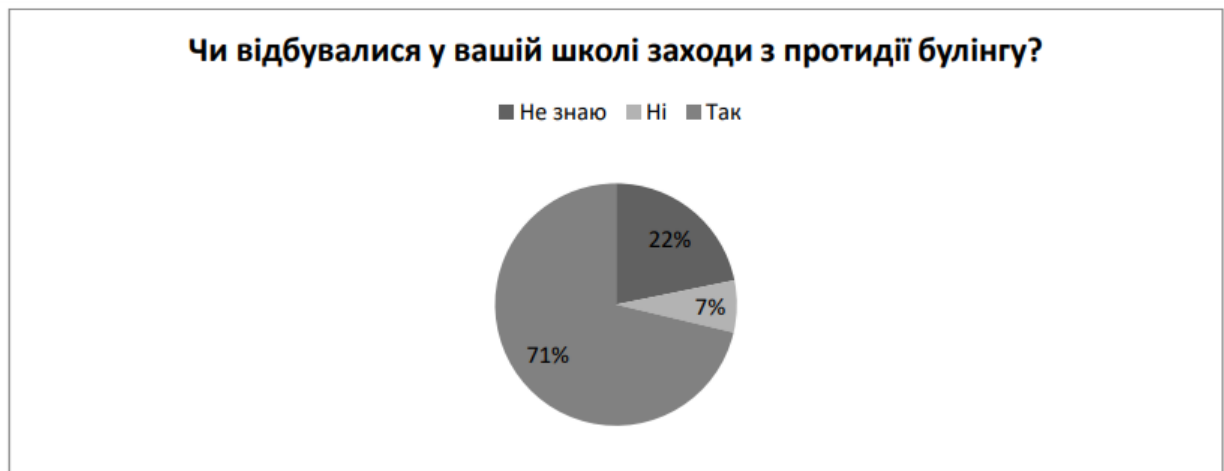

Рисунок 2.2. Розподіл відповідей на запитання: «Чи відбувалися у вашій школі заходи з протидії булінгу?»

Серед заходів, які проходять в ЗЗСО найчастіше це – інформування шляхом проведення лекцій, виховних годин, бесід. Також відбуваються наступні заходи: розмови з тими, хто вчиняв булінг, тематичні обговорення на уроках; розміщення постерів; демонстрація фільмів та відео; проведення опитувань, розмови з батьками.

Частина респондентів відмітила, що проводяться інколи одиничні заходи: конкурси, квести, правила поведження у школі, презентації, зйомка відео. Школярі розповідають, що в більшості такі заходи проводили вчителі, психологи, завуч, поліція та експерти залучені з інших організацій. Залучали учнів старших класів, представників захисту прав дітей. Разом з тим, учні вважають, що дієвими заходами були обговорення (бесіди, уроки) (18%), розмова з психологом (8%), запрошення гостей, зокрема поліції (7%); опитування (2%), відео (2%), квест (1%).

Не визначились чи були проведені заходи дієвими 9%. Серед усіх респондентів 18% вважає, що заходи, які проводились у їхніх навчальних закладах, взагалі не були дієвими. 32% респонденти не дали відповідь.

На питання «Які дії повинні бути здійснені для протидії булінгу серед учнів?» більша частина респондентів відповіли, що це індивідуальні розмови з тими, «кого ображають» і з тими, «хто завдає шкоди» (76%), накладення штрафу чи 22% 7% 71%.

Чи відбувалися у вашій школі заходи з протидії булінгу? Покарання для того, хто здійснює булінг (65%), проведення уроків на тему протидії булінгу (63%), проведення інформування батьків школярів стосовно таких ситуацій у школі (61%), проведення опитувань серед учнів щодо того, яка ситуація в школі щодо булінгу (53%), проведення групових обговорень (дискусії) у класі чи школі (51%), встановлені правила у школі (49%).

На запитання «Як ви думаєте, кого обов'язково потрібно залучати до протидії булінгу?», учні відповіли, що в першу чергу потрібно залучати шкільного психолога (80%), вчителів (75%), учнів (73%), батьків (73%). Менше половини учнів відмітили директора школи (43%).

Менша частина вважає, що залучати потрібно персонал школи (адміністратори, секретарі та інші) (24%), інше – поліцію (3%), побільше дорослих (1%), що показано на рисунку 2.3.

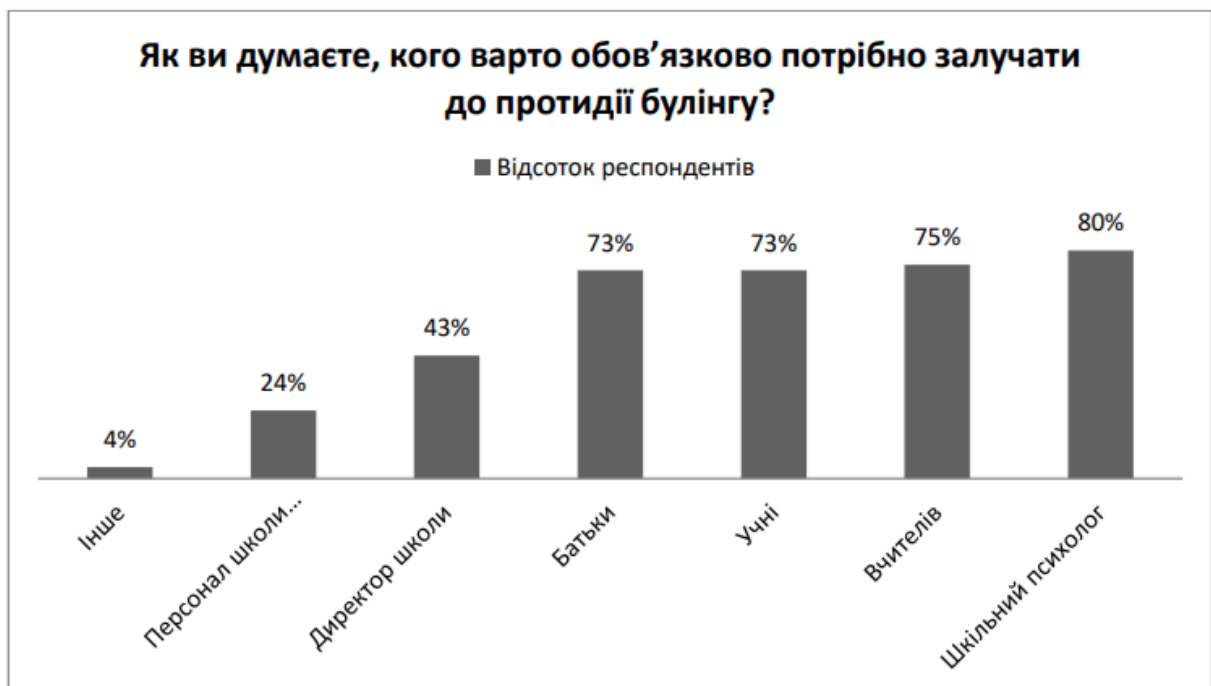

Рисунок 2.3. Розподіл відповіді на запитання: «Як ви думаєте, кого варто обов'язково потрібно залучати до протидії булінгу?»

Отже, можемо зробити висновок, що в школах проводяться заходи для протидії булінгу спрямовані саме на попередження булінгу, а не реагування як наслідок. Заходи впроваджуються силами самої школи – це класні керівники, вчителі, психологи, директори, соціальні педагоги, завуч з виховної роботи та з залученням інших – поліції, молодіжні осередки поліцейських, громадських організацій, інших спеціалістів, Міністерства юстиції та Міністерства освіти і науки тощо. Оскільки, відповідно до законодавства, директор несе відповідальність за протидію булінгу в закладі загальної середньої освіти і налагоджує профілактичну роботу.

На нашу думку, варто з метою профілактики булінгу у шкільному середовищі початкової школи першочергово використовувати шкільний ресурс, що важливо – учнів, а також можна залучати інших вузьких спеціалістів, як медіаторів. Що дасть можливість поглянути на проблему ширше, адже кожен учень донесе до таких же учнів важливість та відповідальність за вчинення булінгу на одному рівні цінностей, спеціаліст розповість зі своєї (професійної) точки зору. Школярі проявляють більший інтерес, реагують, слухають та прислухаються до таких як вони, учнів, до спеціалістів, які розповідають реальні випадки з життя, що за вчинення булінгу можна бути притягненим до кримінальної відповідальності. (поліцейські, психотерапевти, соціальні працівники, юристи). Потрібно залучати всіх учасників, дотичних до проблеми булінгу, а найбільше, – учнів, батьків, далі вчителів і психолога, відомих та авторитетних людей, наприклад зірок, співаків, блогерів і активних діячів. Заходи варто проводити у формі роз'яснювальних уроків та інтерактивних способів: тренінги, ігри, квести, плакати, відео, флеш-моби, фотозони, творчі конкурси тощо.

2.2. Застосування підходу «рівний-рівному» з метою профілактики булінгу в роботі з молодшими школярами

З метою забезпечення організаційно-методичних умов профілактики булінгу в шкільному середовищі нами запропоновано в цілях попередження

цькування застосування підходу «рівний-рівному». Оскільки інформація краще сприймається учнями з вуст таких самих учнів. Тобто зникає бар'єрне мислення. Проводячи констатувальне дослідження ми мали змогу поспілкуватися з педагогічними працівниками та учнями. Важливо було дізнатися у учнів чи були вони залучені до заходів з профілактики цькування. Тому одне із важливих питань анкетування «Як ви були залучені до програм протидії булінгу у школі?» педагогічні працівники відповідали, що були залучені до заходів з протидії булінгу у закладах загальної середньої освіти як учасники проєктів, зокрема від Національної ради дітей та молоді, від осередків самоврядування, окремо долучалися до тижня протидії булінгу. Педагоги, які проводили профілактичні форми роботи з учнями середніх та старших класів. Що, на нашу думку, не є оптимальною програмою протидії булінгу, адже такі заходи потрібно проводити з перших днів дитини в школі. Адже упущена проблема агресії в молодшому шкільному віці може призвести до виникнення цькування в середніх та старших класах.

Заняття з протидії булінгу проводились з конкретним класом чи паралелі класів чи всієї школи. Здебільшого профілактичні заходи проводились на класних годинах чи замість деяких уроків, таких як мистецтво, трудове навчання, «Я досліджую світ», етика, на ГПД (група подовженого дня) тощо. Педагоги розуміють значимість кожного уроку, але вказують, що учні мають багато предметних уроків і могли б не залишитись після уроків. Профілактичні заходи з протидії цькування проводили переважно для середньої, старшої та рідше початкової школи. Педагоги вказують на те, що потрібно починати з початкових класів, тому що основні норми поведінки закладаються саме там. Поширеними темами заходів з протидії булінгу були: «Що таке булінг (цькування), як йому протидіяти», «Права та обов'язки людини», «Стосунки та комунікація (агресія, насильство, дискримінація)». Важливо було розглянути такі питання: що робити в ситуації цькування (булінгу), яка відповідальність (адміністративна,

кримінальні) та наслідки вчинення насильства над іншою людиною, протидія кібербулінгу.

Важливо, що під час проведення профілактичних заходів з профілактики цькування (булінгу) педагоги відмітили, що досить велика частина дітей не відрізняє цькування (булінг) від інших проявів неконструктивної поведінки, або ж взагалі не чула про такий вид насильства. Педагогічні працівники наголосили, що рішення учнів, щодо доручення організації заходів з профілактики булінгу були добровільними, вони самостійно виявляли бажання.

Школярі могли до проведення профілактичних заходів залучити своїх однокласників, ініціювати організацію проведення цікавих форм роботи з протидії булінгу в шкільному самоврядуванні масово на рівні загального середнього навчального закладу, міського чи обласного самоврядування, інших учасників проєктів. «... Частіше за все ініціаторами були самі школярі, тобто актив учнівського самоврядування, наприклад в організацію заходу «Дитяча демократія». Учні в анкетах зазначили «Це було добровільно. Коли мене покликали взяти участь заході, мене ніхто не змушував. Це могли зробити абсолютно всі, але виявили бажання тільки окремі учні».

Важливо, на нашу думку, *окреслити обов'язки учнів, як співучасників проєктів з профілактики булінгу*: розробка матеріалів та проведення заходів у формі уроків, лабораторій, «судових дебатів» тренінгів, бесід, демонстрації презентацій, гри, створення плакатів, дискусій, перегляд відеоматеріалів, квестів, створення чук-листів для поширення в соціальних мережах, на сайтах шкіл, наклейк в телеграм каналах, інформаційних хвилинках на початку робочого тематичного тижня з протидії булінгу, буклетів, закладок на книги, брейн-рингів, медитацій, створення гарячих ліній і відкритих мікрофонів, ігор з метою згуртування колективу, створення музичних треків, перегляд фільмів (Сидорук, 2015).

Заняття варто проводити за такою структурою: подання інформаційної теорії з реальними життєвими випадками і практична частина

з обговореннями. Таку роботу необхідно *проводити не епізодично а систематично та тривало*. До прикладу, місяць квестів, виховних годин з профілактики булінгу, тиждень бесід з протидії цькуванню, один місяць це були виховні години. Для педагогічних працівників, які залучають учнів до проведення заходів з протидії булінгу це носить здебільшого альтруїстичний характер міркування (допомога іншим, навчання, подання інформації, як всеобуч, захист, бажання бути корисним, не стояти осторонь проблеми).

Для всіх учасників заходів з профілактики цькуванню організація таких заходів носить інформативний та практичний характер участі в активностях. Крім цього, педагогічні працівники можуть поділитися своїми власними історіями з життя: «В мене була особиста історія, коли мене цькували у школі і я взагалі вважаю, що кожна людина має мати активну громадську позицію. Мене це питання хвилювало, тому що воно досить зараз актуальне для всіх» (Додаток Б).

Важливо, щоб такі *заходи протидії булінгу були дієвими*. Обрані форми мають бути цікавими учням (ігрові судові засідання, тренінги). Але важливо зрозуміти, що для розуміння проблеми у потенційного буллера таких заходів може бути замало, на відміну від інших дітей. Потрібно використовувати повний комплекс протидії, залучаючи батьків, фахівців. Але проведення таких цікавих форм профілактики цькуванню є дієвими для потерпілих. Необхідно у співпраці з учнями використовувати ті форми роботи, де діти можуть проявити себе з обговоренням проблеми (тренінг, дискусії, медіація, створення постерів, буклетів). Результатом такої співпраці є те, що школярі задумуються, дають позитивні відгуки та бачать що діти починають більш привітливо ставитися один до одного. Разом з тим, зауважимо, що заходи будуть дієвими, якщо їх проводитимуть самі школярі, а не вчителі. У проведенні подібних заходів варто розповідати більше про реальні життєві випадки та акцентувати увагу на відповідальності за вчинення булінгу, говорити доступною, зрозумілою для школярів мовою, залучати психолога та соціального педагога, щоб на організованих заходах

були і дорослі, але щоб при цьому школярі відчували себе вільно та безпечно (могли вільно ставити питання, міркувати, ділитися власним досвідом).

Педагогічні працівники вважають, що школярів необхідно залучати, тому що випадки булінгу стаються безпосередньо серед них і саме вони мають вчитися розуміти різницю між конфліктом та боулінгом та вирішувати ці кризові ситуації, вчитись не замовчувати їх.

Цікавим видом роботи в протидії булінгу виступає *залучення школярів як наставників зі старших класів* для роботи з молодшими (у проведенні ігор, заходів для співпраці та комунікацій учнів, через організацію лідерського самоврядування, створення інформаційних плакатів, буклетів, закладок для книг, проведенні медіацій, тренінгів, цікавих тематичних квестів).

Варто використовувати різноманітні формати та проєкти, які спрямовані на профілактику булінгу в шкільному середовищі початкової школи. Основне – активно діяти, цікаво та правильно подавати інформацію, залучати максимально самих школярів. Так, школярі можуть бути помічниками та організаторами різноманітних заходів з протидії булінгу, проявляти ініціативу стосовно форми проведення профілактичних заходів, активно та практично взаємодіяти між собою і з різними підопічними класами (Тарасюк, 2012).

Спільна партнерська робота з протидії булінгу (колективу школи і учнів) буде ефективною та сприятиме покращенню загальної атмосфери в закладі загальної середньої освіти. У педагогічного персоналу як у учнів, є унікальна можливість бачити ситуацію такою, яка вона є насправді, адже вони безпосередньо знаходяться у цьому середовищі. Шукати шляхи використання профілактичних дій і намагатися змінити насильницьку ситуацію, різними проєктами і протибулінговими активностями, які ініціює учнівське самоврядування» (Пойда, Семигіна, 2011).

Отже, досвід залучення школярів до активної протидії булінгу дає можливість зробити висновки, що організовані, підготовлені, навчені та

залучені добровільно учні можуть конструктивно планувати, проводити ефективні заходи з профілактики й демонструвати глибоке розуміння девіантної поведінки та проблем школярів – своїх однолітків.

Зауважимо, що застосовуючи підхід «рівний-рівному» важливо подбати про підготовку школярів до діяльності, підтримувати їхню мотивацію, підстраховувати їх підтримкою з боку дорослих.

Педагогічні працівники можуть залучати учнів в протидію булінгу шляхом проведення слайд-шоу, презентацій, інформаційних уроків, бесід, медіацій, діяльністю в учнівському самоврядуванні, організацією спільних профілактичних лекцій та занять спільно з представниками поліції, громадськими організаціями. Важливо зауважити, що не потрібно обмежувати учнів якимись традиційними формами, необхідно давати дітям можливість організувати, придумувати та реалізовувати ті форми протидії булінгу, які вони ініціюють (медіації, інформаційні лекції, конкурси кращих робі, дискусії, квести, наставництво учнів старших класів над молодшими школярами, перегляд відео, проведення рольових ігор, створення інформаційних пам'яток, драматизація форум-театрів тощо. Адже дуже часто дитині легше звернутись до дитини ніж до дорослого з якоюсь проблемою, що стосується насильства, не буде боятися, не замкнеться в собі і вже якісь є контакт, діалог, де можна вже працювати. При цьому школярів важливо навчити правильно давати поради, розповісти про булінг дорослим.

Основним завданням школярів є інформування, профілактика сварок та конфліктів, вдосконалення навичок спілкування, налагодження сприятливого, дружнього мікроклімату у шкільному середовищі, допомога вчителям у протидії булінгу. Оскільки, якщо вони, лідери думок у закладі загальної середньої освіти, то однозначно зможуть донести краще інформацію до своїх однолітків (Гриценюк, 2016).

Завдяки запровадженню підходу «рівний-рівному» з метою профілактики булінгу в шкільному середовищі учні можуть:

- вирішувати конфлікти з залученням посередника (так відповіли 57% респондентів),
 - сповіщати про прояви булінгу дорослим (54%),
 - ставати наставниками для молодшим учнів (53%),
 - проводити уроки, презентації на тему протидії булінгу у своєму класі чи школі (52%),
 - вести соціальні мережі школи чи шкільний блог в телеграм каналі, де розповідатимуть про цю тему (46%),
 - залучати учнів до обговорення питань протидії булінгу на рівні учнівського самоврядування (45%),
 - організовувати групи підтримки для жертв (44%),
 - розповідати про наболіле шляхом інформативного тренінгу,
 - роздавати листівок з протибулінговою тематикою (35%),
 - створювати постери, стінгазети, буклети, відео тощо, на тему профілактики булінгу (31%),
 - не залучати учнів до проведення заходів з протидії булінгу (4%).
- (Додаток А).

Отож, перевагами запровадження підходу «рівний-рівному» школярами у протидії булінгу є те, що учні добре знають один одного – говорять зрозумілою, простою мовою, на доступному рівні пояснюють, їм більше довіряють, потерпілим легше звернутися до однолітків в кризових ситуаціях, школярі знають потреби своїх однолітків та більш оптимальні для них форми подачі інформації.

При цьому важливо зазначити, що коли школяр доносить інформацію з протидії булінгу до іншого школяра, він сам краще її засвоює, а коли в учнів є проінформованість щодо наслідків булінгу, вони забувають про цькування. Таким чином, в повній мірі використовуються ресурси школи, створюючи заняття для дітей самими дітьми. Саме такий підхід відзначається економічністю процесу протидії булінгу. Учні це ті хто впливає один на одного, до свої однолітків дослухаються більше, ніж до вчителів і завжди

готові обговорити питання, які хвилюють, довіряють, часто сприймають своїх однолітків як друзів.

Учні в ході проведеного нами анкетування на питання «Які переваги (плюси) залучення школярів до заходів профілактики булінгу в шкільному середовищі?», більшість окреслили такі переваги як:

- мої друзі спілкуються зрозумілою мені мовою (63%),
- для мене важлива думка моїх ровесників (58%),
- доповідаючі учні мають схожі проблеми зі мною (53%).

Трішки менше а ніж половина респондентів сказали, що позитивним є те, що вони мають такий самий досвід (40%), я довіряю їм (34%). Меншість частина обрала варіант: це є прикладом для мене (19%), 2 % доповнили, що така форма інформування дає можливість їм бути активними у реагуванні на прояви булінгу. Ще 2% опитуваних вважають, що ніяких переваг у участі учнів в заходах з протидії булінгу немає, 1% – не знають що відповісти, як показано на рисунку 2.4.

Рисунок 2.4. Розподіл відповідей на запитання: «Які переваги (плюси) залучення учнів до заходів протидії булінгу?».

Важливо зазначити, що у такому залученні учнів у заходах з протидії булінгу є ризик не сприйняття інформації від своїх однолітків. Саме тому має учені, які залучаються до протибулінгових заходів мають користуватися авторитетом у інших. Також можуть виникати бар'єри у спілкуванні з дорослими, дорослі (вчителі, адміністрація школи), можуть допускати думку проте, що діти не можуть ефективно проводити заняття з профілактики цькування, це може забрати навчальний час у предметних занять, і, як наслідок, – не надавати підтримку та забороняти говорити на певні теми (Голованова, Ляхова, Белікова, Лисак, 2016).

Саме тому педагогічним працівникам потрібно проводити супервізію з підлітками-активістами, організовувати предметне, спеціальне навчання та контролювати проведення таких протибулінгових заходів. Єдиною проблемою, яка може виникнути у педагогічних працівників, це те, що не завжди освітній менеджмент школи відкритий та дозволяє проводити все заплановане в протидії цькування. До обмежень у застосуванні підходу «рівний-рівному» можна віднести:

- нестійка мотивація до участі в заходах з протидії булінгу,
- слабка теоретична і практична підготовку,
- некомпетентність у важливих питання з профілактики булінгу
- брак навичок медіації (посередництва), що показано на рисунку 2.5.

Рисунок 2.5. Розподіл відповіді на запитання: «Які можуть бути обмеження (недоліки, мінуси) у залученні учнів до програм протидії булінгу?»

Якби учням запропоновано було приймати участь в заходах з протидії булінгу в якості тих, хто буде їх проводити (ведучий, модератор, тренер) то більшість опитуваних вказали, що вони залюбки взяли б участь – 76%, не брали би участі – 24%, що показано на рисунку 2.6.

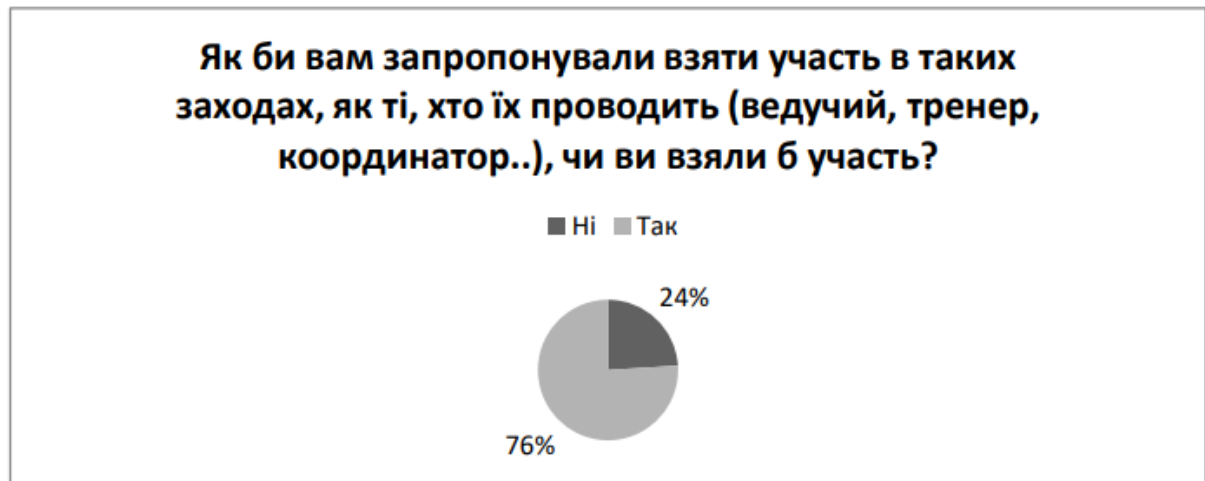

Рисунок 2.6. Розподіл відповіді на питання: «Як би вам запропонували взяти участь в таких заходах, як ті, хто їх проводить (ведучий, модератор, тренер), чи ви взяли б участь?»

Таким чином, можна зазначити, що особливостями застосування підходу «рівний-рівному» у протидії булінгу школярами є: необхідність у партнерській співпраці та взаємодопомозі дорослих та дітей; добровільна участь та особиста ініціатива школярів; серйозна попередня підготовка, навчання школярів до проведення заходів з профілактики булінгу. При цьому не потрібно бмежувати учнів форматами заходів, а важливо розвивати їх ініціативу. Реалізуючи підхід «рівний-рівному» необхідно дбати не тільки про підготовку учнів до профілактичної діяльності, а й стимулювати їх мотивацію, підстраховувати в активностях. З відповідей респондентів видно, що школярі проявляють високу зацікавленість у проведенні заходів протидії булінгу в шкільному середовищі початкової школи шляхом застосування піходу «рівний-рівному».

2.3. Використання оптимальних форм організації заходів протидії булінгу для учасників освітнього процесу в початковій школі

Актуальність та значимість такого явища в шкільному середовищі як булінг зумовила необхідність використання системного підходу в профілактиці цькування. За підтримки представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), громадською організацією «Ла Страда-Україна» у співпраці з Міністерством освіти і науки України в протязом січня-червня 2019 року була представлена модель «Створення системи протидії булінгу в закладах освіти», що сприяє забезпеченню безпечного освітнього середовища та участі школярів, їхніх батьків, педагогічних працівників та персоналу закладу загальної середньої освіти, враховуючи ресурси шкільного середовища.

З метою запровадження цілісної системи протидії булінгу в закладах освіти необхідно провести попередню внутрішню оцінку можливих ресурсів для профілактики булінгу, під час якої потрібно проаналізувати:

- рівень людського (підготовка педагогів, діяльність психологічних служб тощо), методичного (програми та посібники у протидії цькування тощо), матеріального ресурсів;
- регіональна (локальна) нормативно-правова документація (накази, програми, плани, посадові інструкції, Статут закладу загальної середньої освіти, наявні протоколи, алгоритми реагування на прояви булінгу (ідентифікація, розрізнення, виявлення, перенаправлення тощо);
- можливість участі дітей, низки органів самоврядування; система «фідбеку» зворотного зв'язку від школярів-дітей;
- можливості шкільної системи реагування та порозуміння (попередження проявів цькування з допомогою медіації (посередництва) однолітків та корекційних практик;
- зменшення рівня соціальної напруженості міжособистісних стосунків в учнівському колективі;

- формування вмінь та навичок безконфліктного спілкування та умінь виходу з конфліктних ситуацій демократичним шляхом серед всіх учасників шкільного середовища тощо);

- ресурсна база освітнього процесу (уроки та заняття, використання міжпредметних зв'язків, інтеграції, форми роботи класних керівників, вихователів ГПД, можливості позакласної та позашкільної роботи);

- ресурсне забезпечення громадськості (партнерська співпраця з батьками, дитячими та юнацькими громадськими організаціями, представниками поліції, соціальних служб та ін.) (Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід. 2019).

Така оцінка дасть змогу забезпечити реалізацію змін та удосконалити наявні системи реагування у профілактиці булінгу. Очікуваними результатами виступають: трансформація знань, ставлення та поведінки у всіх учасників освітнього процесу стосовно профілактики булінгу починаючи з перших днів дитини в школі за для створення безпечної, дружньої до дитини школи, як закладу загальної середньої освіти, в якому з врахуванням усіх наскрізних питань забезпечується:

- Захисне та сприятливе здоров'язбережувальне навчання та фізичне середовище.

- Комфортний психосоціальний осередок.

- Освіта дітей та дорослих на засадах загальнолюдських ціннісних орієнтирів і життєво важливих компетентностей.

- Ефективний шкільний менеджмент, партнерство та участь.

Однією зі складових системи профілактики булінгу в шкільному середовищі початкової школи є організація та проведення інтерактивних занять з усіма учасниками освітнього процесу (вихованці, учні, їхні батьків, педагогічні працівники та персонал закладу загальної середньої освіти).

В контексті нашого дослідження, пропонуємо узагальнення досвіду розробок інтерактивних занять з протидії булінгу в шкільному середовищі початкової школи (Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід.

2019), з рекомендаціями можливості використання в освітньому процесі, з метою надання знання школярам про булінг як реальне явище прояву насильства; протистояння цькуванню; опрацювання механізмів реагування на кейси звернення в ситуації цькування; формування розуміння недопустимості проявів насильства і булінгу в шкільному середовищі; популяризування ненасильницької моделі поведінки в шкільному середовищі початкової школи.

Для комплексності і системності запропонованого підходу важливо також враховувати правове поле та методичні рекомендації до проведення заходів з протидії насильству в шкільному середовищі початкової школи. Запропоновані заняття нами заняття структуровані з урахуванням гендерного та недискримінаційного підходу за певними обов'язковими для засвоєння темами (актуальність проблеми булінгу, дефініція «булінг», види та форми прояву цькування; причини та наслідки (для жертви, буллера, спостерігачів) Системна робота закладу загальної середньої освіти з протидії булінгу реальна до виконання тільки з умовою замученості всіх учасників освітнього процесу (Сидорук, 2015).

В запропонованій розробці занять з метою профілактики булінгу в шкільному середовищі – фронтальна. Забезпечення індивідуалізації освітнього процесу та диференційованого підходу відбувається з використанням інтерактивних ігор, вправ та завдань різного рівня складності. Важливо, що застосування ігрової діяльності та динаміка видів дитячої роботи під час заняття забезпечує утримання зацікавленості дітей молодшого шкільного віку та зниження втомлюваності протягом всього заняття.

Для дітей 1 класу, за освітньою програмою Нової української школи та 2-4 класів, природно навчатися через гру. Важливо встановлювати та підтримувати з дітьми добрі та довірливі стосунки у здійсненні спільної діяльності під час запропонованих розробок занять. У ході проведення заняття не потрібно використовувати складні терміни, пояснюючи важливо наводити приклади, стимулювати до зворотнього зв'язку, щоб переконатися,

що діти молодшого шкільного віку все розуміють. Акцентувати увагу потрібно на альтернативі використання отриманої інформації, яка буде представлена протягом заняття.

Заняття для учнів першого класу Нової української школи на тему «Повага до себе та інших людей»

Мета: формувати уявлення дітей про життя як найбільшу цінність; розкрити значення бережливого відношення до себе та інших людей; розвивати вміння піклуватися одне про одного, формувати довірливість у стосунках між дітьми, вчити протидіяти насмішкам, булінгу; виховувати почуття особистої гідності.

Тривалість: 35 хв.

Обладнання: правила класу, нитки, лаштунки лялькового театру: ляльки, іграшки (пінгвін, горобчики, лев, лисиця, страус), ілюстрації пінгвіна, малюнки із зображенням дій, мультимедійні засоби, мультфільм «Їжачок».

Хід заняття

1. Привітання з учнями.

Мета: привітатися з учнями, ознайомити з метою заняття, правилами класу під час заняття. Час: 3 хв.

Необхідні матеріали: демонстрація правил класу на рівні очей учнів у звичному для них місці.

2. Знайомство та згуртування. Проведення вправи «Лагідне ім'я».

Мета: вчити прояву взаємної поваги та позитивному ставленню одне до одного, сприяти розвитку цілісності колективу (5 хв).

- «Давайте з вами станемо або сядемо у коло. Зараз ми будемо грати в гру «Чарівний клубочок», мета якої – поважно вітатися та слухати інших дітей, ділитись власним досвідом зі своїми товаришами. Ви будете по колу називати своїх сусідів лагідним ім'ям та бажати їм гарного настрою. Вправа продовжується доки всі не назвуть імена своїх сусідів або сусідок» (Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід, 2019.).

3. Робота над оповіданням О.Кукуєвицької «Про пінгвіна Гуньку»

Мета: виховання профілактики булінгу, а саме неприпустимості насмішок, обзивань та цькування (10 хв).

Обладнання: декорації лялькового театру: ляльки, іграшки (пінгвін, горобчики, лев, лисиця, страус).

Рекомендації: театралізовану лялькову виставу можуть показувати підготовлені заздалегідь школярі. При умові, що діти читають, то казку рекомендовано прочитати в особах.

Робота над оповіданням О.Кукуєвицької «Про пінгвіна Гуньку».

«Гунька – маленький пінгвін, якого нещодавно привезли у зоопарк. Тут йому добре але горобці насміхаються. (Горобці)

– Що ж ти за птиця така, що літати не вмієш? (Пінгвін)

– Дійсно, чому я не літаю? Спитаю в лисиці: вона все знає. (Лисиця)

– Запитай краще про це лева. Він – цар звірів. Мудрий. Знайде, чим тебе втішити. (Лев)

– Відповідь зможеш знайти в таких же птахів, як сам. Спитай у страусів: вони теж не літають хоч і птахи. (Страус)

– Усі ми різні, але у кожного є свій талант. Ви, пінгвіни, добре плаваєте, ми, страуси, швидко бігаємо.

Головне – вірити в себе й не соромитися бути самим собою» (Захарійчук «Українська мова. Буквар» для 1 класу. 2 ч-на).

Обговорення прочитаного використовуючи бесіду.

Давайте обговоримо прочитане або побачене, висловимо свої міркування. Запитання для обговорення:

- Хто з героїв казки вам сподобався? Чому?

- Яким був пінгвін Гунька? –

Чому насміхалися горобці?

- Як ви гадаєте, чи подобалось це пінгвіну?

- Що він відчував?

- У кого знайшов Гунька підтримку? –

- Що порадив пінгвінові страус?
- Який висновок варто зробити пінгвінові?
- Чи сподобався вам вчинок горобців?
- А чи було таке, що над вами хтось насміхався? Якщо так, то до кого ви зверталися за допомогою?

Проговорення з дітьми правил «Як не потрапити в ситуацію цькування»:

- Поводьтесь зі всіма так, як хочете щоб поводитись з вами.
- Якщо вас ображають або поводяться з вами грубо, так як вам не подобається, то обов'язково звертайтеся до дорослих.
- Заступайтесь за тих, кого ображають.
- Якщо ви бачите, що когось з дітей ображають або поводяться грубо, то обов'язково звертайтеся до дорослих.

4. Вправа «Смайлики» Мета: навчити учнів та учениць визначати настроїв за емоціями. (3 хв).

Необхідні матеріали: малюнки пінгвіна.

Давайте з вами визначимо за малюнками:

- Чи однаковий у пінгвіна настроїв на цих малюнках?
- Який настроїв у пінгвіна на кожному з малюнків?
- Як змінився настроїв у Гуньки після розмови зі Страусом?

5. Руханка

6. Перегляд мультфільму «Їжачок»

Мета: формувати вміння знаходити спільну мову з однокласниками, виховувати почуття взаємодопомоги. (5 хв).

Обладнання: мультимедійні засоби.

Запитання для обговорення:

- Яке ви побачили ставлення до їжачка?
- Чому до нього так ставилися?
- Чи справедливе було ставлення до їжачка? Чому?

- Чи розумно будувати відносини з оточуючими, ґрунтуючись тільки на їхній зовнішності?

Отже, кожна людина є особистістю. Необхідно сприймати всіх такими, якими вони є.

7. проведення вправи «Поважай інших людей».

Мета: виховувати повагу, гідність, людяність. (5 хв).

Робота в парах. Давайте об'єднаємося у пари. Кожна пара отримує завдання розіграти ситуацію:

Маленький братик сумує, а я...

У сестрички не виходить задачка, а я...

Я сиджу в автобусі, а в цей час заходить дідусь, а я...

Однокласник або однокласниця впала у калюжу, а я...

Хтось ненароком став мені на ногу, а я...

8. Підсумок заняття.

Мета: підбити підсумки та обміняти враженнями (3 хв).

В центр кола виходить по черзі один з учнів та промовляє таку фразу, яка буде приємною для всіх.

Наприклад: «Ми сьогодні дуже добре попрацювали»,

«Я бажаю вам щастя» тощо (Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід, 2019).

Заняття для учнів 1-2-х класів «Читання з передбаченням» за казкою Ірен Роздобудько «Дикі образи дикобраза»

Мета: розвивати навички критичного мислення використовуючи прогнозування, порівняння, аналіз, поведінкову оцінку подій; вчити вміння виділяти головне в тексті, висловлювати судження; ознайомити з поняттям «образ», розвивати емпатію, співчуття, повагу до думок інших.

Тривалість: 35 хв.

Обладнання: текст казки поділений на 5 частин та роздрукований на окремих аркушах паперу.

Хід проведення заняття

1. Привітання з учнями.

Мета: привітатися, ознайомити з темою та метою заняття (1 хв).

Текст казки потрібно поділити на 5 частин та роздрукувати на окремих аркушах. З назвою тексту школярі ознайомляться тільки після прочитання останньої частини та запитань до неї.

Заняття для учнів та учениць 1-2-х класів «читання з передбаченням» за казкою Ірен Роздобудько «Дикі образи дикобраза»

2. Опрацювання 1-ої частини твору. «В одному прадавньому лісі жило маленьке звірятко – Невідомо-Хто. Воно мало таку ніжну й тонку шкіру, що на сонці крізь неї просвічувалося тремтливе серденько. Крапля дощу чи листок, що зривався з дерева й падав на Невідомо-Кого, завдавали йому неабияких прикрощів. І тому Невідомо Хто весь час ховалося у своїй нірці під жмутком торішнього листя.

Одного разу Невідомо-Хто вирішило піти на прогулянку...» (Хрестоматія сучасної української дитячої літератури, 2016).

Запитання до тексту:

- Про кого розповідається в першій частині казки?
- Яким було це звірятко і як його звали?
- Чому воно весь час ховалося в листях?
- Як ви думаєте, хто це за звірятко?

3. Опрацювання 2-ої частини твору. «На межі лісу й поля воно побачило зграю мишей і зраділо: миші були дуже схожі на нього. Тільки мали хутряні шубки й були страшенно прудкі. Невідомо-Хто втішилося, що зустріло друзів. Але миші хором сказали:

- Ти не з нашого племені. Ми не хочемо тебе знати! Невідомо-Хто повернулося до своєї нірки й заборпалося носом у листя. Тієї ночі воно погано спало, увесь час крутилося уві сні, чухало спинку й попискувало. А коли настав ранок, Невідомо-Хто зі здивуванням помітило, що на ньому виросла... голка» (Хрестоматія сучасної української дитячої літератури, 2016).

Запитання до тексту:

- Кого зустріло Невідомо-Хто?
- Чому звірятко зраділо, коли зустріло мишей?
- Як миші повели себе зі звірятком?
- Як ви думаєте, що відчуло звірятко? –
- Чому Невідомо-Хто погано спало?
- Що сталося на ранок? А тепер ви можете сказати, що це за звірятко?

4. Руханка.

5. Опрацювання 3-ої частини твору «- Ось хто я тепер – єдиноріг! – зраділо Невідомо-Хто й пішло до єдинорогів. Єдинороги були великі й суворі. Вони кресали копитами: - Геть! Ти – не з нашого племені! Краще не потрапляй нам під ноги – розтопчемо! І Невідомо-Хто знову заховалося у нірку. І знову погано спало... А під ранок біля тої голки з'явилася ще одна...2 (Хрестоматія сучасної української дитячої літератури, 2016).

Запитання до тексту:

- Чи справдилися передбачення стосовно того, хто це?
- Чому єдинороги образили звірятко, не прийняли до себе?
- Чому Невідомо-Хто знов погано спало?

Знайдіть підтвердження у тексті.

- Після прочитання трьох частин, як гадаєте, хто це звірятко?

6. Опрацювання 4-ої частини твору. «- Тепер я – справжній олень! – подумало Невідомо-Хто і вирушило до оленів. Але красені-олені навіть не почули, що до них хтось гукає! Наступної ночі біля тих двох голок вироста третя. Це було дуже схоже на корону. - Я, мабуть, принц! – вирішило Невідомо-Хто й пішло шукати своє королівство. Але його гнали звідусіль. У звірів був свій цар – лев, у птахів – орел, у риб – кит. І всі сміялися із незграбного шукача трону. А після кожної ночі, впродовж якої Невідомо-Хто ображено сопіло і зітхало, з'являлися нові й нові голки. Зрештою, їх стало так багато, що Невідомо-Хто стало більшим за самого себе вдвічі. Йому було важко носити своє колюче й гостре вбрання, але тепер уже ніхто не

наважувався образити його. Дуже вже грізно стирчали голки!» (Хрестоматія сучасної української дитячої літератури, 2016).

Запитання до тексту:

- Чому звірятка гнали звідусіль? Чому сміялися з нього?

- Як ви думаєте, що відчувало звірятко? - Що ставалося з Невідомо-Ким після кожної ночі?

- Чому вже ніхто його не ображав?

- Після прочитання 4 частин, як гадаєте, хто ж головний герой казки?

7. Руханка.

8. Опрацювання 5-ої частини твору «...І тепер, коли у Дикобраза питають, чому він так одягнений, він сумно хитає головою і каже: - О, це все – від диких образ...» (Хрестоматія сучасної української дитячої літератури, 2016).

Запитання до тексту:

- Хто ж це був? Чи справдилися ваші прогнози?

- Як ви думаєте, що відчуває людина, коли її ображають та не сприймають такою як вона є? Чи були випадки, коли вас ображали? Що ви відчували? Чи були ви свідком образ іншої людини? Що ви відчували?

- А інші живі істоти, наприклад домашні улюбленці, можуть ображатися?

- Як би ви назвали цю казку?

А Ірен Роздобудько, автор цієї казки, дала назву «Дикі образи дикобраза».

9. Завершення заняття. Підведення підсумків.

Мета: підвести підсумки та обмінятися враженнями (3 хв).

Завершення заняття проводиться у формі «відкритого мікрофону».

Вчитель по черзі передає мікрофон і школярі відповідають на запитання:

Як потрібно ставитися до інших? (Хрестоматія сучасної української дитячої літератури, 2016)

Заняття для учнів та учениць 2-4 класів «Запобігання насильству серед дітей. Правила безпечної поведінки»

Мета: розвивати навички толерантного спілкування, відповідальної, безпечної поведінки, вміння пошуку шляхів виходу зі складної ситуації; формувати модель ненасильницької поведінки; виховувати почуття емпатії до дитини, яка зазнає насильства; надати відомості про те, куди можна звернутися у разі небезпеки.

Загальна тривалість: 45-60 хв.

Обладнання: аркуші паперу А4, картки зеленого і червоного кольорів, інформаційні матеріали.

Хід проведення заняття:

1. Привітання з учнями.

Мета: привітатися, ознайомити з темою метою заняття. (2 хв).

2. Знайомство-згуртування. Вправа «Назви сусіда ім'ям».

Мета: вчити запам'ятовувати імена дітей, розвивати відчуття єдності, причетності до групи, пам'ять, увагу, мислення (10 хв_.

- Давайте станемо колом (вправа також можна проводити сидячи). Зараз ми з вами будемо грати в гру, Ви будете по черзі звертатися до свого сусіда або сусідки. Але спочатку необхідно у них спитати на яке ім'я їм подобається, щоб до них зверталися?

Вправа продовжується доки всі не назвуть імена своїх сусідів або сусідок.

3. Вправа «Ми – різні, ми – рівні».

Мета: розкрити поняття «толерантність», виховувати спостережливість, уважність до інших людей, здатність бачити і розуміти відмінність іншої людини від себе, вчити встановлювати стосунки на доброзичливій основі; виховувати чуйність, взаємоповагу, людяність, терпимість і небайдужість; сприяти формуванню ціннісних установок на толерантне спілкування та навичок толерантної поведінки (5 хв).

Необхідні матеріали: аркуші паперу А4.

- Залишаймося в колі. Пропоную кожному з аркушу паперу обірвати фігурку чоловічка. Таким чином у вас мають вийти фігурки людей.

Запитання для обговорення:

- Чому навчає ця вправа?
- Чи однакові ваші фігурки?
- Чи можемо сказати, що хтось виконав роботу неправильно?
- Чому аркуші відірвані по-різному?
- Чи можете ви сказати, що всі, хто відірвали аркуші інакше, ніж ви, є гіршими/кращими за вас?
- Чи буває так, що ви оцінюєте людину тільки з огляду на те, чи робить вона щось так само або не так само як ви?

4. Інтерактивна вправа «Можна – не можна».

Мета: розвивати навички формувати ненасильницьку поведінку, протидіяти цькуванню, розвивати вміння знаходити шляхи виходу зі складної ситуації (10 хв).

Необхідні матеріали: картки червоного і зеленого кольорів.

- Зараз пограємо з вами у гру «Можна - не можна».
- Я роздам вам картки червоного і зеленого кольорів. Я буду зачитувати ситуації, а вам необхідно визначитися та підняти відповідну картку. Червону картку, якщо йдеться про поганий вчинок, зелену, якщо – про добрий. Та прокоментувати ваш вибір.

Ситуації: - Однокласники разом сміються з жарту, який розповіла їхня товаришка.

- Однокласниці сміються зі свого друга, тому що він носить окуляри.
- Діти грають на перерві в командну гру і не пускають грати свою однокласницю.
- Учень приніс цукерки і ділиться ними зі своїми друзями.
- Однокласниця поширила неправдивий допис в соціальних мережах про товариша.
- Хлопчика дражняють через його одяг.

5. Руханка.

6. Вікторина «Правила дружньої поведінки».

Мета: показати учням та ученицям, які бувають прояви насильства, формувати навички ненасильницької поведінки (15 хв).

- Вчитель зачитує ситуації, які школярі мають запропонувати вирішити мирним шляхом, без застосування сили.

Ситуації: - Тебе штовхнули в коридорі на перерві. Твої дії?

- У тебе забирають особисту річ без дозволу. Твої дії?

Тебе дражнять однокласники чи однокласниці. Як це припинити?

- Тебе примушують старшокласники або старшокласниці робити щось, чого ти не хочеш робити. Твої дії?

- Тобі погрожують по телефону. Твої дії?

- Ти є свідком ображення, приниження твого однокласника чи однокласниці або твого однолітка на вулиці. Твої дії?

- При тобі почалася сварка чи бійка. Твої дії?

- До кого ти звернешся за допомогою, якщо тебе ображають, тобі погрожують, тебе б'ють?

Під час відповідей лшколярів на питання вікторини, вчитель коментує відповіді та пропонує варіанти до кого вони можуть звернутися в даній ситуації.

7. Інформація «Куди можна звернутись у ситуації насильства, булінгу?»

Якщо ви опинились або стали свідками ситуації цькування, насильства, можете звернутися:

- у своєму закладі освіти – до соціального педагога, практичного психолога, класного керівника, медіатора, вчителя, медичного працівника, шкільного офіцера поліції;

- зверніться за порадою до батьків, до людини, з якою у вас довірливі стосунки (друг або подруга, родичі, вчителі);

- в поліції – до дільничного офіцера поліції, працівників ювенальної превенції; - до працівників служби у справах дітей державної адміністрації;
- неурядових громадських організацій;
- на Національну дитячу «гарячу лінію» за номерами 0 800 500 225 або 116 111 (безкоштовно) в межах України (з понеділка по п'ятницю з 12.00 до 16.00).

8. Підсумок заняття.

- Дякую вам та прошу подякувати одне одному оплесками за активну участь під час заняття (Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід, 2019)

Інтерактивне заняття для учнів та учениць 2-4 класів «Стоп булінг».

Мета: навчати дітей розпізнавати ситуації булінгу, запобігати ситуаціям булінгу, опрацювати правила, які допомагають діяти у разі булінгу, вирішувати конфлікти мирним шляхом, формувати розуміння булінгу як прояву насильства.

Тривалість: 35-45 хв.

Обладнання: нитки, малюнки смайлів, з одного боку жовтий, з іншого червоний; серця вирізані з паперу, капелюх.

Хід проведення заняття:

1. Знайомство. Вправа «Клубок».

Мета: навчити взаємній повазі та позитивному ставленню одне до одного, сприяти формуванню цілісного колективу (6 хв).

Необхідні матеріали: клубок ниток.

1. Діти стоять в колі. Клубок треба перекинути гравцю навпроти, не випускаючи нитку зі своїх рук (продемонструвати), назвати своє ім'я та сказати добре слово.

Запитання для обговорення:

- Чи було вам приємно, коли вам казали добрі слова? Чому?

- На вашу думку, що відчуває людина, яку постійно ображають, принижують? Коли дитину постійно (систематично) цькують, принижують, таке явище називають «булінг» (від англ. bully – задирака, грубіян).

Булінг – це прояв насильства, його може зазнати будь-яка дитина, але жодна не заслуговує на таке ставлення! І сьогодні ми розглянемо як протистояти булінгу.

2. Гра «Лото».

Мета: навчити розпізнавати булінг. (15 хв).

Необхідні матеріали: смайли, з одного боку жовтий, з іншого червоний, картки з ситуаціями.

- Чи знаєте ви, як розпізнати булінг?

Булінг має такі прояви: Фізичний: систематичні штовхання, підніжки, зачіпання, бійки, стусани, ляпаси, «сканування» тіла, нанесення тілесних ушкоджень тощо.

Економічний: систематичне пошкодження чи знищення одягу та інших особистих речей жертви, вимагання грошей тощо.

Психологічний: систематичні принизливі погляди, жести, образливі рухи тіла, міміка обличчя, поширення образливих чуток, ізоляція, ігнорування, погрози, жарти, маніпуляції, шантаж тощо.

Кібербулінг: систематичне приниження за допомогою мобільних телефонів, Інтернету, інших електронних пристроїв (пересилка неоднозначних фото, обзивання по телефону, знімання на відео бійок чи інших принижень і викладання відео в мережу Інтернет, цькування через соціальні мережі).

А зараз ми пограємо у гру «Лото» і навчимося відрізнити булінг від непорозумінь. У кожного/кожної з вас є смайл, з одного боку жовтий, з іншого – червоний. Я буду зачитувати ситуації. Вам необхідно визначити чи це булінг, то покажете червоний смайл, якщо непорозуміння, то жовтий.

Ситуації для проведення гри:

- Один з учнів поплескав по спині, вкотре причепивши листок з написом «Я-заучка».
- Старшокласниця майже щодня біля їдальні відбирає в тебе гроші.
- Друг намалював твій портрет і каже: «Дивись яка гарнюня». Тобі неприємно.
- Ви з подругою йдете до класу. «Поспіши, копушо, бо запізнимось!»
- Однокласник, дивлячись на твої штани, каже: «Де ти їх знайшла, на звалищі?». І так кожного дня.
- Ти кумедно танцюєш, щоб розсмішити друзів. Вони сміються. Тобі теж смішно.
- Ти обідаєш в шкільній їдальні. Підходить однокласниця і каже: «Тобі краще не їсти, товстун». Всі сміються.
- Ти почала носити окуляри. Однокласник постійно дразнить: «Тепер ти чотириока!». Ти відчуваєшся ображеною.
- До тебе постійно підходить інша учениця і вимагає зробити щось, що тобі не подобається.
- Після сварки інший учень вимагає, щоб ти залишився після уроків «розібратися у стосунках».
- Однокласниця постійно забирає твої речі. Тебе це обурює. Картки для гри «Лото»

3. Перегляд мультфільму «Камінь-ножиці-папір».

Мета: розглянути прояви булінгу та його види, формувати поведінку під час булінгу та як його уникати (10 хв).

Обладнання: ноутбук, мультимедійний проектор.

Перегляд мультфільму «Камінь-ножиці-папір»

Запитання для обговорення:

- Як почувався папірець, коли вперше прийшов до школи?
- Що він відчув, коли зустрів інші папірці?
- Як його зустріли інші папірці?
- Хто допоміг папірцю?

- Що зробили ножиці?
- Як поводитись з камінчиком?
- Хто допоміг камінчику?
- Як ви думаєте, що відчував камінчик?
- Чому важливо захищати/допомагати іншим?
- Як в цієї історії проявляється булінг?
- Отже, який висновок можна зробити з цієї історії?
- Підтримка та взаємодія дуже важливі для людини, яка зазнає булінгу.

Головне правило – не залишатися байдужим.

3. Вправа «Рука допомоги».

Мета: ознайомити учнів та учениць з рекомендаціями для тих, хто потерпає від булінгу (5 хв).

Необхідні матеріали: заздалегідь підготовленні долоньки, вирізані із паперу.

-Допомогти дитині яка страждає від булінгу дуже просто – не підтримувати агресора чи агресорку. Якщо бачиш, що з когось насміхаються, покажи свою підтримку, допоможи вийти з цієї ситуації.

- Зараз ми з вами попрацюємо в групах. Перед вами лежать долоньки, потрібно написати на долоньках способи боротьби з булінгом, які ви можете запропонувати.

- Потім ваші варіанти ми обговоримо.

(Вчитель коментує відповіді учнів та учениць. Та опрацьовує рекомендації для тих, хто страждає від булінгу та до кого можна в такий ситуації звернутись).

Рекомендації для тих, хто страждає від булінгу:

- Це не твоя провина! Є багато причин, чому агресор або агресорка роблять це. Тому не переставай вірити в себе! Напиши на аркуші свої найкращі якості. Прочитай. Це ти!

- Знайди тих, з ким тобі комфортно спілкуватися. Нехай біля тебе буде більше людей зі спільними інтересами.

- Звернися за допомогою до дорослих, яким довіряєш. Поговори про це зі своїм братом, сестрою, знайомими, близькими людьми.

Зателефонуй на Національну дитячу «гарячу лінію» за номером 0-800-500-225 (безкоштовно зі стаціонарних) або 116 111 (безкоштовно з мобільних), тебе обов'язково вислухають та допоможуть.

До кого звертатися у разі булінгу.

За допомогою можеш звернутися:

- до поліції за номером «102».
- Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді.
- дільничного офіцера поліції поліції.
- шкільного офіцера поліції поліції.
- служби у справах дітей.
- працівників ювенальної превенції.
- медичного закладу/медичного працівника.
- громадських організацій, які працюють в сфері захисту прав та інтересів дітей.

5. Заключна вправа «Відкриваємо серце одне одному».

Мета: підбити підсумки заняття та обміняти враженнями, створити позитивний настрій (7 хв).

Необхідні матеріали: серця вирізані з паперу, капелюх.

- Зараз ви всі отримаєте сердечко, на якому маєте написати своє ім'я та яскраву позитивну рису свого характеру. Потім складаємо паперові серця в капелюх. По черзі потрібно дістати з капелюха серця, зачитати та віддати їх господарю чи господині (Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід, 2019).

Нами запропоновано розробки занять з протидії булінгу в роботі з молодшими школярами, але важливо зазначити, що у закладах загальної середньої освіти потрібно впроваджувати заходи протидії булінгу, що мають бути спільною роботою вчителів, батьків, соціальних педагогів (інформаційна рекламна акція, бесіди з популяризації засад ефективної

взаємодії з дітьми, вебінар-практикум для педагогів «Наслідки прояву явища булінгу», тренінг для батьків «Життя без цькування», тренінгові заняття для педагогічних працівників «Соціально-психологічні причини виникнення цькування в шкільному середовищі», «Види та учасники цькування», семінар з елементами тренінгу для молодших школярів «Профілактика булінгу в шкільному середовищі початкової школи», проведення тренінгу для батьків «Життя без насилля», використання соціально-психологічних вистав та віртуальних екскурсій, відеолекторіїв «Подолання цькування в шкільному осередку», застосування рольових ігор для дітей молодшого шкільного віку: «Судове засідання», «Скинь втому», «Чому зайвий», «Павутина», «Чим ми всі схожі?», «Який я?», «Я люблю...людей довкола», «Зіпсований телефон», «Чарівна стрічка», конкурси дитячих малюнків «Стоп, булінг!», круглих столів за участю педагогічного колективу, психолога та батьків дітей молодшого шкільного віку «Моделювання альтернативного системи вирішення проблем булінгу»). Адже, агресивні прояви дітей часто є наслідком негативних впливів з боку сім'ї, то реалізація заходів протидії булінгу повинна бути спрямована на родину, на учасників освітнього процесу закладів загальної середньої освіти (дітей, вчителів) та інші громадські інституції, які відвідують діти молодшого шкільного віку. дотримання даної стратегії є важливою у запобіганні насильству серед дітей молодшого шкільного віку (Додаток В).

Отже, запропоновані нами оптимальні форми протидії булінгу в шкільному середовищі початкової школи у формі розробок занять виступають ефективною організаційно-педагогічною умовою здійснення процесу профілактики цькування в роботі з дітьми молодшого шкільного віку.

Висновок до другого розділу

У другому розділі кваліфікаційної роботи «Організаційно-педагогічні умови профілактики булінгу в роботі з дітьми молодшого шкільного віку» здійснено емпіричне дослідження з метою вивчення стану профілактики булінгу в шкільному середовищі початкової школи. Констатувальне вивчення стану протидії булінгу в шкільному середовищі проводилось у два етапи (опитування вчителів, анкетування школярів, проведене в межах вивчення курсу «Профілактика булінгу та різних проявів насильства в роботі з молодшими школярами» студентами 4 курсу спеціальності «Початкова освіта» Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича в Під час практики майбутні вчителі мали можливість проаналізувати роботу закладів загальної середньої освіти в напрямку профілактики булінгу, поспілкуватися з педагогічними працівниками та проанкетувати вчителів та учнів початкових класів. З'ясовано, що більшість школярів бачили прояви булінгу (81%) і менша частина респондентів (19%) ніколи не спостерігали таких випадків на своєму місці навчання. Зауважено, що школярі не завжди можуть відрізнити булінг від інших ситуацій (конфлікти, сварки).

Стосовно наявності заходів протидії булінгу в шкільному просторі виявлено, що 71% респондентів відзначили, що заходи з протидії відбувалися, меншість – 7% відповідали, що такі заходи не проводилися і 22% не знали, чи відбувались подібні заходи в їх навчальному закладі. Ті 7% респондентів, у школах яких не проводилися заходи, вважають, що такі заходи повинні бути. Проте частина опитуваних відмітила, що заходи з профілактики булінгу проводяться епізодично (конкурси, квести, правила поведіння у школі, презентації, зйомка відео). Відзначено, що серед усіх респондентів 18% вважає, що заходи, які проводились у їхніх навчальних закладах, взагалі не були дієвими. 32% респонденти не дали відповідь.

З'ясовано, що вчителі позитивно ставляться до залучення школярів у організації та проведенні заходів з протидії булінгу.

Обґрунтовано організаційно-педагогічні умови профілактики булінгу в роботі з дітьми молодшого шкільного віку (застосування підходу «рівний-рівному» з метою профілактики булінгу в роботі з молодшими школярами, використання оптимальних форм організації заходів протидії булінгу для учасників освітнього процесу в початковій школі. З метою забезпечення організаційно-методичних умов профілактики булінгу в шкільному середовищі нами запропоновано в цілях попередження цькування застосування підходу «рівний-рівному». Оскільки інформація краще сприймається учнями з вуст таких учнів. «Рівний-рівному» це спосіб передачі достовірної, соціально значущої інформації під час неформального або особливим способом організованого спілкування в соціальній групі людей, рівних за якоюсь певною ознакою (вік, інтереси, цінності, потреби).

В межах обґрунтування організаційно-педагогічної умови протидії булінгу в шкільному середовищі (використання оптимальних форм організації заходів протидії булінгу для учасників освітнього процесу в початковій школі) запропоновано розробки занять («Повага до себе та інших людей», «Читання з передбаченням» за казкою Ірен Роздобудько «Дикі образи дикобраза», «Запобігання насильству серед дітей. Правила безпечної поведінки»). Описано оптимальні форми профілактики булінгу в шкільному середовищі початкової школи (інформаційна рекламна акція, бесіда, вебінар-практикум для педагогів, тренінг для батьків, тренінгові заняття для педагогічних працівників, семінар з елементами тренінгу для молодших школярів, соціально-психологічні вистави, віртуальні екскурсії, відео лекторії, рольові ігри, конкурси дитячих малюнків, виготовлення закладок у книжки за тематикою протидії булінгу).

ВИСНОВКИ

На основі узагальнених результатів кваліфікаційної роботи «Профілактика булінгу в роботі з дітьми молодшого шкільного віку можемо зробити такі висновки:

1. Проаналізовано профілактику булінгу в роботі з дітьми молодшого шкільного віку як актуальну педагогічну проблему в науковій літературі та нормативно-правовій базі. Науковцями розкрито сутність та причини шкільного насильства, які надзвичайно складні і різноманітні, вони не є ізольованими одна від одної. За переконаннями вчених між ними існує зв'язок, як між соціальними і біологічними, спадкованими і набутими, фізіологічними і психічними, індивідуальними і суспільними причинами булінгу. Тому і досліджено нами феномен профілактики шкільного насильства, причин, що його породжують, комплексно, позаяк чинники, які його зумовлюють, змінюються впродовж всього навчального періоду, що пов'язано з зміною політичної, соціальної ситуації розвитку й набуттям нового життєвого досвіду. Аналіз наукової літератури засвідчує, що соціальне, психолого-педагогічне дослідження проблеми шкільного цькування є фрагментарним.

Узагальнивши різні наукові підходи, розкрито поняття булінг, як умисне, свідоме, не пов'язане з самозахистом та не санкціоноване законними нормативно-правовими актами, довготривале (чи систематично повторюване) фізичне чи психологічне цькування з боку індивіда або групи людей, які володіють певними перевагами (фізичними, психологічними, адміністративними та ін.) щодо індивіда, та реалізується переважно в організованих групах людей з певною особистою (корисною) метою. Відзначено, що булінг у закладі загальної середньої освіти проявляється не тільки в між учнями одне одного, але і в діяльності вчителів стосовно учнів або навпаки.

Здійснено аналіз стадій розвитку процесу цькування у шкільному середовищі (попередня фаза цькування, фаза появи цькування, пікова фаза булінгу, найвища фаза цькування).

Розкрито сутність та передумови виникнення булінгу в шкільному середовищі. Означено сутність поняття булінг, як діяння (дія або бездіяльність) учасників освітнього процесу, які характеризуються у психологічним, фізичним, економічним, сексуальним насильством, у тому числі із використанням засобів електронних комунікацій (кібербулінг), що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого. Структуровано процес булінгу стосовно учасників цькування (буллер, жертва, послідовники, активні спостерігачі-прихильники, пасивні спостерігачі-прихильники, активні спостерігачі-захисники, пасивні спостерігачі-захисники, байдужі спостерігачі цькування) за для кращого розуміння того, що насильство стосується не тільки кривдника та потерпілого, а впливає на весь колектив учнів початкових класів.

Схарактеризовано загальні психологічних характеристики ймовірного буллера та орієнтовної жертви, що допоможуть ранньому виявленню та попередженню булінгу (цькуванню) в закладі загальної середньої освіти. Відзначено важливість профілактики стосовно кібербулінгу – приниження за допомогою мобільних гаджетів, інтернет мереж. Адже це актуальна проблема сучасних дітей молодшого шкільного віку, які безконтрольно можуть реєструватися в соціальних мережах, де можуть вільно, безконтрольно спілкуватися, завдаючи образ іншим, поширювати дезінформацію, особисті фотографії або зроблені в місцях, де контроль дорослих майже відсутній.

3.Емпірично досліджено стан профілактики булінгу в шкільному середовищі початкової школи. З'ясовано, що більшість школярів бачили прояви булінгу (81%) і менша частина респондентів (19%) ніколи не

спостерігали таких випадків на своєму місці навчання. При цьому відповідаючи на запитання «Як ви розумієте поняття булінгу?» більшість школярів з співвідносять дефініцію булінг з видами булінгу (фізичний, психічний, економічний, кібербулінг) (81%) та трактують булінг як – завдання шкоди іншим школярам (70%). Значно менша частина знає, що насильницькі дії є зумисними 37% та систематичними (29%). А інші 3% розуміють прояви агресивної поведінки та ставлення, образу один одного через неповноцінність.

Виявлено з відповідей педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти, що завдяки запровадженню підходу «рівний-рівному» з метою профілактики булінгу в шкільному середовищі учні можуть: вирішувати конфлікти з залученням медіаторів 57%, повідомляти про прояви булінгу дорослим (54%), бути наставниками для учнів початкових класів (53%), долучатися до проведення уроків, презентацій на тему профілактики булінгу у класі чи школі (52%), вести профілі соціальних мереж школи чи шкільний блог в телеграм каналі (46%), сповіщати про протидію булінгу на рівні учнівського самоврядування (45%), організовувати групи підтримки для потерпілих (44%), інформувати про наболіле шляхом проведення тренінгів, розповсюдження листівок з протибулінговою тематикою (35%), створювати постери, закладки для книг, стінгазети, буклети, відео тощо, на тему профілактики булінгу (31%).

4.Розкрито організаційно-педагогічні умови профілактики булінгу в роботі з дітьми молодшого шкільного віку. Вважаємо, що це треба враховувати, розробляючи систему заходів попередження й подолання шкільного насильства сприятливі організаційно-педагогічні умови (застосування підходу «рівний-рівному» з метою профілактики булінгу в роботі з молодшими школярами; використання оптимальних форм організації заходів протидії булінгу для учасників освітнього процесу в початковій школі). Профілактика булінгу в роботі з дітьми молодшого шкільного віку – особливий вид діяльності спрямований на збереження,

зміцнення й розвиток психічного здоров'я дітей на всіх етапах шкільного дитинства. Отж, у закладах загальної середньої освіти необхідно систематично організовувати та проводити різноманітні заходи з протидії булінгу протягом всього навчального року, які повинні бути зафіксованими у відповідному плані. Відповідальність за організацію та проведення таких профілактичних заходів лежить на адміністрації ЗЗСО, яка може залучати учнів з застосуванням підходу «рівний- рівному», інших спеціалістів – поліцію, громадські організації тощо. Профілактичні заходи варто проводити у різних форматах (уроки, тренінги, роз'яснювальні бесіди, обговорення з реалізацією інтерактивних методів. Для того, щоб заходи були дієвими необхідно вирішувати проблему комплексно. До організації та проведення профілактичних заходів потрібно залучати шкільного психолога, батьків, вчителів, медіаторів та учнів, адже вони мають найбільший протибулінговий вплив на ситуацію в шкільному середовищі початкової школи.

Перспективи дослідження вбачаємо у розкритті актуальної проблеми – профілактики мобінгу в педагогічних колективах ЗЗСО.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрєєнкова, В.Л. & Левченко, К.Б. & Лунченко, Н.В. & Матвійчук, М. М. (2018). Комплект освітніх програм «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації». К. 143.
2. Борщевська А. В. (2014). Булінг у школах як чинник психічного нездоров'я. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Вип. 6. 48-52.
3. Вайнола Р.Х. (2008) Технологізація соціально-педагогічної роботи: теорія та практика. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія.
4. Воронцова, Т.В. & Пономаренко, В.С. (2016). Вчимося жити разом. Посібник для вчителя з розвитку соціальних навичок у курсі «Основи здоров'я» (початкова школа): К.: Видавництво «Алатон», 232. с.26-33. с.186.
5. Голованова І.А., Ляхова Н.О., Белікова І.В., & Лисак В.П (2016). Застосування підходу «рівний - рівному» в санітарно-просвітницькій роботі серед молоді та підлітків учасниками студентського волонтерського загону.
6. Гриценюк Л. І.(2016). Особливості впровадження принципу рівнийрівному у простір навчального процесу. Вісник, випуск 3.
7. Губко А. А. (2013). Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Сер.: Психологічні науки. Вип. 114. 46-50.
8. Закон України «Про освіту» (2017). Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> 14. Закон України «Про повну загальну середню освіту» (2020). Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20>
9. Запобігання та протидія насильству. (2018). Методичні рекомендації. Київ.
10. Захарійчук, М.Д. (2019) «Українська мова. Буквар» для 1 класу (2 частина). Взято з: <https://www.youtube.com/watch?v=CRJJY6sX4Sk>

11. Звіт про результати першого циклу загальнодержавного моніторингового дослідження якості початкової освіти «Стан сформованості читацької та математичної компетентностей випускників початкової школи закладів загальної середньої освіти» 2018 р. Частина V. Булінг у початковій школі (2019). Український центр оцінювання якості освіти. Київ. 50 с.

12. Казки: для дошк. та мол. шк. віку. (2000). Г.К. Андерсен; упоряд. О. Голубенко: Optimum. 94.

13. Корекційно-розвиткова програма формування стійкості до стресу у дітей дошкільного віку та школярів «Безпечний простір». Взято з: <http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/>

14. Король А. (2009). Причини та наслідки явища булінгу. Відновне правосуддя в Україні. Взято з: handle/123456789/11847/KRP2017.pdf?sequence=6

15. Лушпай, Л.І. (2013). Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. Наукові записки Національного університету Острозька академія. Флчна. 33. 85-89.

16. Найбільший урок у світі «Навчатися у безпеці». Взято з: <https://www.ed-era.com/world2030/lesson3/>

17. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja. Під заг. ред. Бібік Н. М. К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. — 206 с.

18. Пойда, А.А., & Семигіна, Т.В. (2011). Програми втручання силами рівних: зарубіжний та український досвід. Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота. 69-73.

19. Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект. Взято з: http://lastrada.org.ua/ucp_file.php?c=JqVIjfoFBStqlCLmi1wsfbXK GCUY1e

20. Сидорук, І. (2015). Булінг як актуальна соціально-педагогічна проблема. Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки.

21. Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння боулінгу (2017). Результати дослідження Українського інституту дослідження екстримізму. Київ. 2017. 84.
22. Тарасюк, Г.П. (2012). Застосування технології «рівний-рівному» в екологічному вихованні підлітків. Збірник наукових праць, 16.
23. Центр інформації про права людини: 67% дітей в Україні зазнали цькувань у попередні 2-3 місяці. Взято з: https://humanrights.org.ua/material/67_ditej_v_ukrajini_zaznali_ckuvan_u_poperedni_23_misjaci
24. Юрчик, О.М. (2016). Психологічна профілактика шкільного насильства в початкових класах: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07. Острог, 2016. 20.
25. Інтерактивне заняття для учнів та учениць 2-4 класів «Стоп булінг». Розбудова миру. Профілактика і вирішення конфлікту з використанням медіації: соціально-педагогічний аспект. Взято з: http://lastrada.org.ua/ucp_file.php?c=JqVIjfoFBStqlCLmi1wsfbXK GCUY1e
26. Хрестоматія сучасної української дитячої літератури. (2016). Укладач Т.Стус. Львів: Видавництво Старого Лева. 192.
27. Нова українська школа: poradnik dla vchitelja (2017). Під заг. ред. Бібік Н.М. К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди». 206.
28. Захарійчук М.Д. Українська мова. Буквар для 1 класу (2 частина). Взято з: <https://www.youtube.com/watch?v=CRJJY6sX4Sk>
29. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід (2019). Методичний посібник. Андрєєнкова В.Л., Мельничук В.О., Калашник О.А. К.: ТОВ «Агентство «Україна». 132.
30. Корекційно-розвиткова програма формування стійкості до стресу у дітей дошкільного віку та школярів «Безпечний простір». Режим доступу: <http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11847/KRP2017.pdf?sequence=6>

«Навчатися у безпеці». Режим доступу: <https://www.ed-era.com/world2030/lesson3/>

31. Andershed, H., Kerr, M., & Stattin, H. (2001). Bullying in school and violence on the streets: Are the same people involved? *Journal of Scandinavian Studies in Criminology and Crime Prevention*, 2(1), 31–49.

32. Felix E. & Furlong M. (2008). *Best Practices in Bullying Prevention*. University of California, Santa Barbara

33. Gerbaka, Fares BouMitri & Carla (2016). The role of pediatricians in bullying prevention and in addressing emergent and increasing forms of violence against children. *Ending the Torment: Tackling Bullying from the Schoolyard to Cyberspace*, UN.

34. Haught, D. (2016). *Bullying prevention in special education: A multimethod investigation of evidence-based programs and practices*.

35. Herkama, S. & Salmivalli, C. (2016). Making large-scale, sustainable change: experiences with the KiVa anti-bullying programme. *Ending the torment: tackling bullying from the schoolyard to cyberspace*.

36. Hinduja, S. & Patchin, J. (2017). Cultivating youth resilience to prevent bullying and cyberbullying victimization. *Child abuse & neglect*. 73.

37. Hong, J., Espelage, D. & Lee, J. (2018). *School Climate and Bullying Prevention Programs*.

38. Holt, M., Raczynski, K., Frey, K., Hymel, S. & Limber, S. (2013). School and Community-Based Approaches for Preventing Bullying. *Journal of School Violence*. 55

39. Kerrigan, D. and Weiss, E. (2000) *Peer Education and HIV/AIDS: Past Experience, Future Directions*, Population Council, Horizons Project, Washington.

40. Lazarus, P. (2020). *Bullying Prevention and Intervention: Information for Educators*.

41. Lembeck, P. T., O'Connor, A., Fluke, S. M., & Peterson, R. L. (2016). *Bullying prevention & inter-vention. Strategy brief*. Lincoln, NE: Student

Engagement Project, University of Nebraska-Lincoln and the Nebraska Department of Education.

42. Matthew R., Wawrzynski, D. Lemon (2019). Understanding Student Learning Outcomes of Peer Educators

43. Mishna, Khoury-Kassabri, Gadalla, Tahany & Daciuk. (2012). Risk factors or involvement in cyber bullying: Victims, bullies and bully-victims. *Children and Youth Services Review*. 34.

44. Moschos, G (2017) *Ending the Torment: Tackling Bullying from the Schoolyard to Cyberspace* New York: United Nations, pp. 1–7.

45. Menesini, E. & Nocentini, A.(2016). Tailoring different bullying prevention approaches to a national context *Ending the torment: tackling bullying from the from the Schoolyard to Cyberspace* New York: United Nations.

46. Olweus, D. (1994). Bullying at school: Basic facts and effects of a schoolbased intervention program. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 1171-1190.

47. Olweus, Dan & Limber, S.P. (2010). The Olweus Bullying Prevention Program: Implementation and evaluation over two decades. *Handbook of Bullying in Schools: An International Perspective*. 377-401.

48. Olweus, D. & Limber, S. P. (2016). Five key components in a global strategy against bullying. In Office of the Special Representative of the SecretaryGeneral on Violence against Children (Ed.), *Ending the torment: tackling bullying from the schoolyard to cyberspace* (pp. 67-73). New York: United Nations Press.

49. Parkin, S. & McKeganey (2000) *The Rise and Rise of Peer Education Approaches*, *Drugs: Education, Prevention and Policy*, 7:3, 293-310.

50. Sanchez et al. (2001) Preventing Bullying and Sexual Harassment in Elementary Schools, *Journal of Emotional Abuse*, 2:2-3, 157-180.

51. Smolleck, Lori. (2018). Creating Safe Schools: The Importance of Peers in Bully Prevention Programs. *Advances in Social Sciences Research Journal*.

52. Strawhun, J., O'Connor, A., Norris, L., & Peterson, R. L. (2016). Social skills instruction. Strategy brief. Lincoln, NE: Student Engagement Project, University of Nebraska-Lincoln and the Nebraska Department of Education.
53. Ttofi, M. & Farrington, D. (2010). Effectiveness of school-based programs to reduce bullying: a systematic and meta-analytic review.
54. Ttofi, M. & Farrington, D. (2011). Effectiveness of school-based programs to reduce bullying: A systematic and meta-analytic review. *Journal of Experimental Criminology*. 7. 27-56.
55. UN (2016), *Ending the Torment: Tackling Bullying from the Schoolyard to Cyberspace*, UN, New York.
56. UNESCO Institute of Statistics.(2018). New SDG 4 Data on Bullying. Retrieved from : <http://uis.unesco.org/en/news/new-sdg-4-data-bullying>
57. United Nations Ukraine. (2018). Retrieved from : <http://www.un.org.ua/ua/informatsiinyitsentr/news/4179-yunisefrozpochynaie-kampaniiu-proty-bulinhu>
58. Wang, J, Iannotti, R. & Nansel.T. (2009). School Bullying Among Adolescents in the United States: Physical, Verbal, Relational, and Cyber. *The Journal of adolescent health* : official publication of the Society for Adolescent Medicine. 45. 368-75.
59. Wang, J. (2012). Bullying among U. S. adolescents. *The Prevention Researcher*. 19. 3.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для учнів

Шановні друзі!

Запрошуємо вас до участі у проведенні опитування з проблем насильства та цькування (булінгу) в молодіжному середовищі.

Мета опитування – дослідження Ваших уявлень щодо розповсюдженості насильства та цькування (булінгу) у шкільному середовищі та можливих шляхів його подолання.

Відомості про заклад освіти та клас вказуватися не будуть, оскільки опитування проходить анонімно, а результати подаватимуться лише в узагальненому вигляді. Інструкція.

Уважно прочитайте запитання та варіанти відповідей. Подумайте і оберіть ту відповідь, яка відображає Ваші думки, ставлення, переконання. Будь ласка, обраний Вами варіант відповіді на кожне із запитань відмітьте позначкою «V» у відповідному квадратику.

Булінг - це навмисна повторювальна поведінка, що проявляється у вигляді цькувань, бойкоту, насмішок, поширення чуток, висміювання, псування особистих речей, фізичній розправі, залякуванні, вимаганні грошей, приниженні через інтернет-ресурси тощо. Булінг часто спрямований на людей з певними відмінностями, такими як зовнішній вигляд, поведінкові особливості, расова приналежність, релігія, інвалідність або хвороба, сексуальна орієнтація та інше, але жертвою може стати будь-хто

Вкажіть, будь ласка, такі відомості про себе:

Ваша стать:

Чоловіча	жіноча	вік

1. Як би Ви визначили ставлення один до одного учнів і учениць у Вашому класі (оберіть одну з наведених відповідей)?

1.1	дружнє	
1.2	співчутливе	
1.3	вороже	
1.4	байдуже	

2. Як Ви ставитеся до проявів насильства (оберіть одну з наведених відповідей)?

2.1	вважаю, що будь-яке насильство є неприпустимим	
2.2	позитивно, якщо це самозахист	
2.3	можливе за певних обставин	
2.4	байдуже, якщо це мене не стосується	
2.5	не маю думки з цього приводу	

3. На вашу думку, ознаками насильства є (можна обрати декілька відповідей):

3.1	певні дії однієї людини стосовно іншої без її згоди	
3.2	контроль вільного часу з боку дорослих	
3.3	принизливі погляди, образливі рухи тіла, міміки обличчя, ігнорування	
3.4	навмисне пошкодження одягу чи особистих речей, вимагання грошей	
3.5	не задоволення всіх без винятку матеріальних потреб	
3.6	образливі дії, приниження по відношенню до Вас через те що Ви дівчинка	
3.7	образливі дії, приниження по відношенню до Вас через те що Ви хлопчик	
3.8	бездіяльність однієї людини стосовно іншої, яка потребує допомоги	
3.9	обмеження користуванням гаджетами (телефон, планшет і т.п.)	
3.10	Ваш варіант відповіді	

4. Як часто у Вашому класі виникають конфлікти між? (дайте відповіді у кожному рядку):

№ /п	Твердження	Так, часто	Інколи	Ні, ніколи	Складно відповісти
4.1.	хлопцями-дівчатами				
4.2.	хлопцями-хлопцями				
4.3.	дівчатами-дівчатами				
4.4.	учнями/ученицями– педагогами				
4.5.	дівчатами-педагогами				
4.6.	хлопцями-педагогами				
4.7.	учнями/ученицями - батьками				
4.8.	дівчатами-батьками				
4.9.	хлопцями-батьками				
4.10.	педагогами-батьками				
4.11.	педагогами- педагогами				
4.12.	учнями/ученицями – адміністрацією закладу освіти				
4.13.	дівчатами- адміністрацією				

	закладу освіти				
4.43.	хлопцями адміністрацією закладу освіти				

5. Чи були у Вашому освітньому закладі випадки, коли шкільні конфлікти стали причиною або призвели до (дайте відповіді у кожному рядку):

№ з/п	Випадки	так	ні	не знаю
5.1.	словесних образ та принижень			
5.2.	ізоляції когось з учнів, учениць			
5.3.	бійок (тілесних ушкоджень)			
5.4.	цькування когось з учнів, учениць у безпосередньому спілкуванні			
5.5.	цькування когось з учнів, учениць в соціальних мережах			
5.6.	зміни учнем, ученицею місця навчання			

6. Вкажіть, чи траплялися у Вашій школі/закладі наведені нижче події та як Ви були до них долучені (дайте відповіді у кожному рядку):

№ з/п	Подія	свідок		кривдник		потерпілий	
		так	ні	так	ні	так	ні
6.1.	бійка між однокласниками						
6.2.	бійка між однокласниками						
6.3.	бійка між однокласницями						
6.4.	побиття дитини (дітей) молодших класів учнями/ученицями старших класів						
6.5.	відбирання, пошкодження особистих речей						
6.6.	приниження, цькування з боку інших учнів						
6.7.	приниження, цькування з боку інших учениць						
6.8.	словесні образи з боку вчителів						
6.9.	повна або часткова ізоляція/бойкот						
6.10.	вимагання грошей одних учнів/учениць у інших						
6.11.	образливі дії, приниження						

	по відношенню до дитини через те що вона дівчинка						
6.12.	образливі дії, приниження по відношенню до дитни через те що він хлопчик						
6.13.	цькування в соціальних мережах						

7. Які прояви цькування (булінгу) на Вашу думку найбільш розповсюджені (можна обрати декілька відповідей)?

7.1.	штовхання, стусани, ляпаси	
7.2.	пошкодження чи знищення одягу чи інших особистих речей	
7.3.	поширення образливих чуток, образливі жарти, погрози	
7.4.	розповсюдження неправдивої інформації про людину через мережу інтернет	
7.5.	принизливі прізвиська	
7.6.	Ваш варіант відповіді	

8. Чи стикалися Ви особисто з будь-якими проявами насильства та булінгу відносно себе (оберіть одну з наведених відповідей)?

8.1.	ніколи	
8.2.	іноді	
8.3.	часто	
8.4.	постійно	
8.5.	важко відповісти	

9. На Вашу думку, хто найчастіше виступає булером (кривдником/кривдницею) (можна обрати декілька відповідей)?

9.1.	хлопці	
9.2.	дівчата	
9.3.	діти, які мають лідерські якості	
9.4.	булером може бути будь-хто	
9.5.	діти, фізично сильніші	
9.6.	діти, фізично слабкіші	
9.7.	важко відповісти	
9.8.	Ваш варіант відповіді	

10. На Вашу думку, хто найчастіше потерпає від булінгу (можна обрати декілька відповідей)?

10.1.	хлопці	
10.2.	дівчата	
10.3.	діти, які відрізняються від інших будь чим	
10.4.	дівчата, які гарно навчаються	
10.5.	хлопці, які гарно навчаються	
10.6.	дівчата, які мають проблеми в навчанні	
10.7.	хлопці, які мають проблеми в навчанні	
10.8.	діти, які не мають сучасних гаджетів, одягу тощо	
10.9.	діти, фізично сильніші	
10.10.	діти, фізично слабкіші	
10.11.	важко відповісти	
10.12.	Ваш варіант відповіді	

11. Чи трапляються у вашій школі випадки цькування (булінгу) (дайте відповіді у кожному рядку)?:

№ з/п	Твердження	Так, часто	Інколи	Ні, ніколи	Складно відповісти
11.1.	учнями/ученицями – педагогів				
11.2.	дівчатами – педагогів				
11.3.	хлопцями-педагогів				
11.4.	педагогами – учнів/учениць				
11.5.	педагогами – дівчат				
11.6.	педагогами – хлопців				
11.7.	адміністрацією закладу освіти – учнів/учениць				
11.8.	педагогами-педагогами				
11.9.	батьками-учнів/учениць				
11.10.	хлопцями-дівчатами				
11.11.	хлопцями-хлопцями				
11.12.	дівчатами-дівчатами				

12. Якщо б Ви стали свідками насильства та булінгу серед однолітків, якими б були Ваші дії (оберіть одну з наведених відповідей):

12.1	негайно сповіщу дорослих	
12.2.	зателефоную до поліції	
12.3.	зателефоную на Національну дитячу «гарячу» лінію	
12.4.	з'ясую причину	
12.5.	спробую втрутитися і припинити насильство (булінг)	
12.6.	покараю винуватця самостійно	
12.7.	не буду втручатися (самі розберуться)	
12.8.	Ваш варіант відповіді	

13. До кого Ви звернетесь, якщо насильство та булінг буде застосовуватися до Вас? (можна обрати декілька відповідей)

13.1.	до батьків	
13.2.	до інших родичів або знайомих	
13.3.	до друзів, однолітків	

13.4.	до однокласників/ць	
13.5.	до класного керівника/ці/вихователя/ки	
13.6.	до іншого вчителя/ки	
13.7.	до медіатора/медіаторки	
13.8.	до психолога/соціального педагога	
13.9.	шукаю поради на форумах або у соціальних мережах	
13.10.	телефоную на Національну дитячу «гарячу» лінію	
13.11.	до поліції	
13.12.	ні до кого не звертаюся, розбираюся самостійно	
13.13.	Ваш варіант відповіді	

14. Чи діє у Вашому закладі освіти служба порозуміння медіаторів/медіаторок?

14.1	Так	
14.2.	Ні	
14.3.	не знаю	

15. Якщо на 14 запитання відповідь «так», то: 15. Чи звертались Ви до служби порозуміння медіаторів/медіаторок?

15.1	Так	
52.	Ні	

16. Що, на Вашу думку, необхідно зробити для профілактики булінгу і насильства у Вашому освітньому закладі

Додаток Б
Анкета для педагогічних працівників
Шановні колеги!

Запрошуємо вас до участі у проведенні опитування з проблем насильства та цькування (булінгу) в молодіжному середовищі. Мета опитування – дослідження Ваших уявлень щодо розповсюдженості насильства та цькування (булінгу) у шкільному середовищі та можливих шляхів його подолання.

Відомості про заклад освіти та клас/групу вказуватися не будуть, оскільки опитування проходить анонімно, а результати подаватимуться лише в узагальненому вигляді.

Інструкція.

Уважно прочитайте запитання та варіанти відповідей. Подумайте і оберіть ту відповідь, яка відображає Ваші думки, ставлення, переконання. Будь ласка, обраний Вами варіант відповіді на кожне із запитань відмітьте позначкою «V» у відповідному квадратику.

Вкажіть, будь ласка, такі відомості про себе:

Ваша Дякуємо за співпрацю та розуміння!

Вкажіть стать: чоловіча жіноча

вік _____ педагогічний стаж _____

Відповідно до ЗУ «Про протидію булінгу» (№ 8584 від 18.09.18) Булінг (цькування), тобто діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Класне керівництво

так	ні

1. Як Ви вважаєте, чи зросла кількість випадків насильства в освітньому середовищі протягом останніх 5 років?

Так	Ні	Складно відповісти

2. Як би Ви визначили ставлення один до одного учнів і учениць у класах де Ви працюєте? (оберіть одну з наведених відповідей)?

2.1.	дружнє	
2.2.	співчутливе	
2.3.	вороже	

2.4.	байдуже	
------	---------	--

3. Ваше ставлення до насильства (оберіть одну з наведених відповідей)?

3.1.	Позитивно,якщо це самозахист	
3.2.	Вважаю, що будь-яке насильство є неприпустимим	
3.3.	Можливе за певних обставин	
3.4.	Байдуже,якщо мене це не стосується	
3.5.	Не маю думки з цього приводу	

4. На Вашу думку, ознаками насильства є (можна обрати декілька відповідей):

4.1.	Певні дії однієї людини стосовно іншої без її згоди	
4.2.	Контроль та вільного часу	
4.3.	Заподіяння шкоди психічному здоров'ю	
4.4.	Заподіяння матеріальної, грошової шкоди	
4.5.	Не задоволення всіх без винятку матеріальних потреб	
4.6.	Заподіяння шкоди фізичному здоров'ю	
4.7.	Приймення почуття честі та гідності	
4.8.	Образливі дії, приниження за ознакою статі	
4.9.	Бездіяльність однієї людини стосовно іншої, яка потребує допомоги	
4.10	Обмеження користування гаджетами	
4.11	Відбирання або пошкодження особистих речей	
4.12	Ваш варіант відповіді	

5. Як часто у Вашому закладі освіти виникають конфлікти між (дайте відповіді у кожному рядку):

№ п/п	Твердження	Так, часто	Інколи	Ні, ніколи	Складно відповісти
5.1.	Хлопцями-дівчатами				
5.2.	Хлопцями-хлопцями				
5.3.	Дівчатами-дівчатами				
5.4.	Учнями-педагогами				
5.5.	Дівчатами-педагогами				
5.6.	Хлопцями-педагогами				
5.7.	Учнями-батьками				
5.8.	Дівчатами-батьками				

5.9.	Хлопцями батьками				
5.10	Педагогами-батьками				
5.11	Учнями-адміністрацією				
5.12	Дівчатами-адміністрацією				
5.13	Хлопцями-адміністрацією				
5.14	Педагогами-педагогами				

6. Чи були у Вашому закладі випадки, коли конфлікти у учнівському середовищі стали причиною або призвели до (дайте відповіді у кожному рядку)?

№ з/п	Випадки	так	ні	не знаю
6.1.	словесних образ та принижень			
6.2.	ізоляції когось з учнів/учениць			
6.3.	тілесних ушкоджень			
6.4.	цькування когось з учнів/учениць у безпосередньому спілкуванні			
4.5	зміни учнем/ученицею місця навчання			
4.6.	цькування когось з учнів/учениць в соціальних			
4.7.	пошкодження особистих речей мережах			

7. Вкажіть, чи траплялися у Вашій школі/закладі наведені нижче події та як Ви були до них долучені (дайте відповіді у кожному рядку):

№ з/п	Подія	свідок		кривдник		потерпілий	
		так	ні	так	ні	так	ні
7.1.	бійка між однокласниками						
7.2.	бійка між однокласниками						
7.3.	бійка між однокласницями						
7.4.	побиття дитини (дітей) молодших класів учнями/ученицями старших класів						
7.5.	відбирання, пошкодження						

	особистих речей						
7.6.	приниження, цькування з боку інших учнів						
7.7.	приниження, цькування з боку інших учениць						
7.8.	словесні образи з боку вчителів						
7.9.	повна або часткова ізоляція/бойкот						
7.10.	вимагання грошей одних учнів/учениць у інших						
7.11.	образливі дії, приниження по відношенню до дитини через те що вона дівчинка						
7.12.	образливі дії, приниження по відношенню до особи через те,що він чолвік (хлопчик)						
7.13.	цькування в соціальних мережах						

8. Якщо б Вам стало відомо про факт насильства серед учнів/учениць якими б були Ваші дії (можна обрати декілька відповідей):

8.1.	повідомлю про випадок адміністрацію закладу	
8.2.	повідомлю про випадок батьків учнів/учениць	
8.3.	долучу до вирішення ситуації фахівця/фахівчиню (практичного психолога, соціального педагога, медіатора)	
8.4.	з'ясую причину самостійно	
8.5.	покараю винуватця самостійно	
8.6.	не буду втручатися (самі розберуться)	
8.7.	звернуся до поліції	

9. Які прояви цькування (булінгу) на Вашу думку найбільш розповсюджені?

9.1.	штовхання, стусани, ляпаси	
9.2.	пошкодження чи знищення одягу чи інших особистих речей	
9.3.	поширення образливих чуток, образливі жарти, погрози	
9.4.	розповсюдження неправдивої інформації про людину	

	через мережу інтернет	
9.5.	принизливі призьвиська	
9.6.	Ваш варіант відповіді	

10. На Вашу думку, хто найчастіше виступає булером (кривдником/кривдницею) (можна обрати декілька відповідей)?

10.1.	хлопці	
10.2.	дівчата	
10.3.	діти, які мають лідерські якості	
10.4.	булером може бути будь-хто	
10.5.	фізично сильніші діти	
10.6.	важко відповісти	
10.7.		
10.8.		

Ваш варіант відповіді _____

11. На Вашу думку, хто найчастіше потерпає від булінгу (можна обрати декілька відповідей):?

11.1.	хлопці	
11.2.	дівчата	
11.3.	діти, які відрізняються від інших будь чим	
11.4.	дівчата, які гарно навчаються	
11.5.	хлопці, які гарно навчаються	
11.6.	дівчата, які мають проблеми в навчанні	
11.7.	хлопці, які мають проблеми в навчанні	
11.8.	діти, які не мають сучасних гаджетів, одягу тощо	
11.9.	діти, фізично сильніші	
11.10.	діти, фізично слабкіші	
11.11.	важко відповісти	

11.12. Ваш варіант відповіді _____

12. Чи трапляються у вашому закладі освіти випадки цькування (булінгу) (дайте відповіді у кожному рядку):?

№ п/п	Твердження	Так, часто	Інколи	Ні, ніколи	Складно відповісти
12.1.	дівчатами – педагогів				
12.2.	хлопцями-педагогів				

12.3.	педагогами – учнів/учениць				
12.4.	педагогами – дівчат				
12.5.	педагогами – хлопців				
12.6.	адміністрацією закладу освіти – учнів/ учениць				
12.7.	адміністрацією закладу освіти-дівчат				
12.8.	адміністрацією закладу освіти – хлопців				
12.9.	батьками-учнів/учениць				
12.10.	хлопцями-дівчатами				
12.11.	хлопцями-хлопцями				
12.12.	дівчатами-дівчатами				
12.13.	педагогами-педагогами				

13. На Вашу думку, до кого звертаються учні/учениці коли стають свідками або потерпають від насильства та булінгу (можна обрати декілька відповідей)?

13.2.	до батьків	
13.3.	до інших родичів або знайомих	
13.4.	до друзів	
13.5.	до класного/ої керівника/керівниці	
13.6.	до іншого вчителя/ки	
13.7.	до медіатора/медіаторки	
13.8.	до психолога/ні/соціального/ої педагога/ні	
13.9.	шукають поради на форумах або у соціальних мережах	
13.10.	до поліції	
13.11.	телефонують на Національну дитячу «гарячу» лінію	
13.12.	ні до кого не звертаються, розбираються самостійно	
13.13.	Ваш варіант відповіді	

13.11. _____.

14. Визначте, які з наведених дій сприятимуть зниженню кількості випадків насильства в освітньому середовищі (дайте відповіді у кожному рядку):

№ п/п	Твердження	Так	Ні	Складно відповісти
14.1.	впровадження якісних профілактичних програм			
14.2.	створення антибулінгової політики			

14.3.	проведення (впровадження) систематичних просвітницьких заходів з ненасильницької поведінки в закладі освіти			
14.4.	активізація місцевих громад (сусідів, жителів мікрорайону)			
14.5.	покращення психологічного мікроклімату в класі, школі, закладі освіти			
14.6.	більш суворе покарання винуватців 14.7. надання правової інформації щодо наслідків скоєння насильства неповнолітніми			
14.7.	регулярне відвідування представником/цею поліції закладів освіти			
12.8.	формування правової культури та культури спілкування учнів/учениць (вихованців)			
12.9.	посилення відповідальності батьків за виховання дітей			
12.10.	збільшення доступності позашкільних закладів, гуртків, секцій			
12.11.	залучення молоді до громадських ініціатив			
12.12.	Чи діє у Вашому закладі освіти служба порозуміння медіаторів/медіаторок?			

Якщо на 15 запитання відповідь «так», то

16. Чи звертались Ви до служби порозуміння медіаторів/медіаторок?

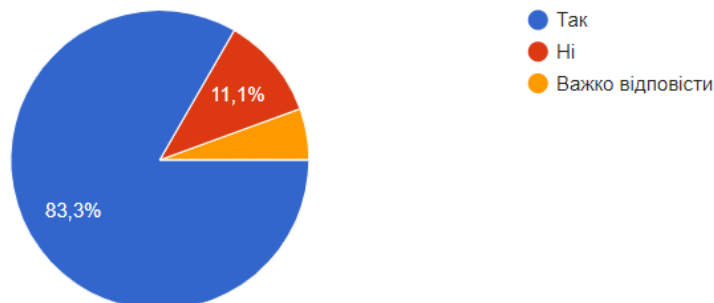
так	ні

Що, на Вашу думку, необхідно зробити для профілактики булінгу і насильства у Вашому освітньому закладі?

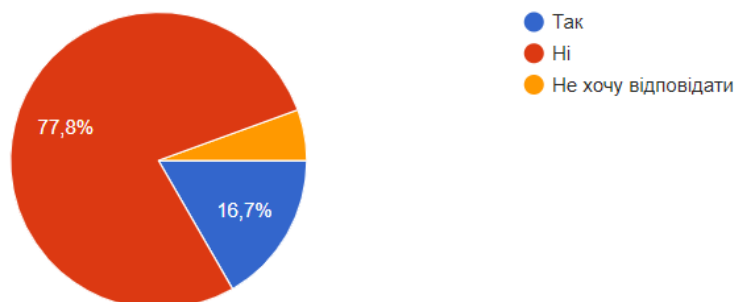
Дякуємо за відповідь!

Фратменти діаграм відповідно до результатів опитування

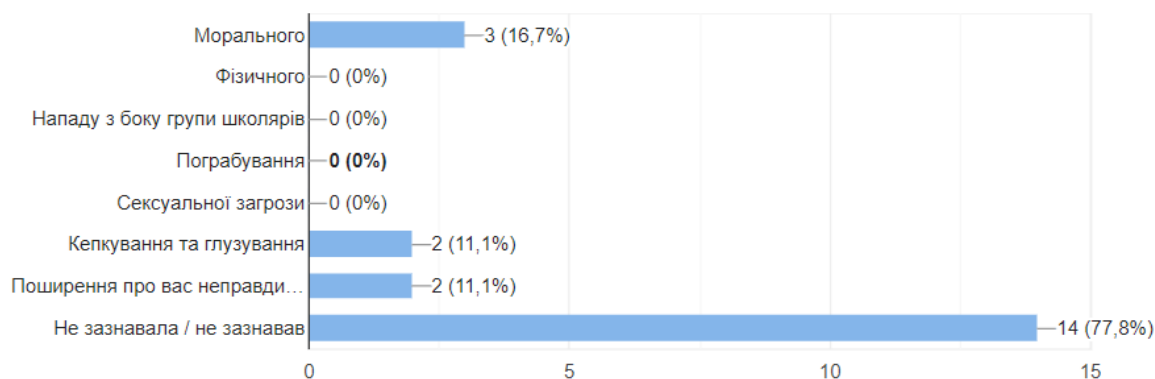
Чи знаєте ви, що таке булінг (цькування)?

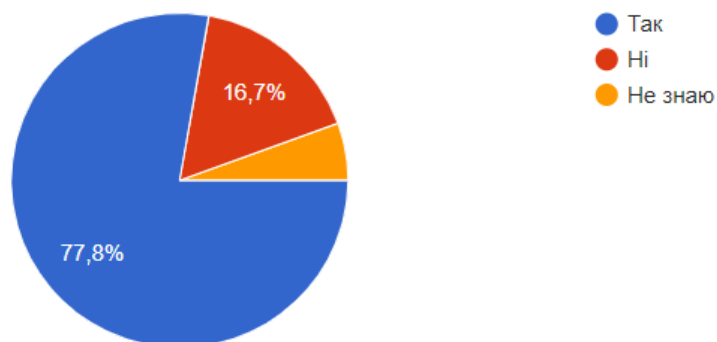
Чи зазнавали ви принижень у школі?

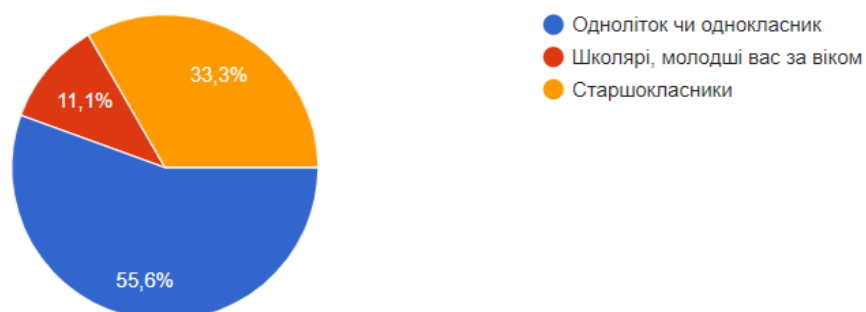
Якщо зазнавали, то якого?

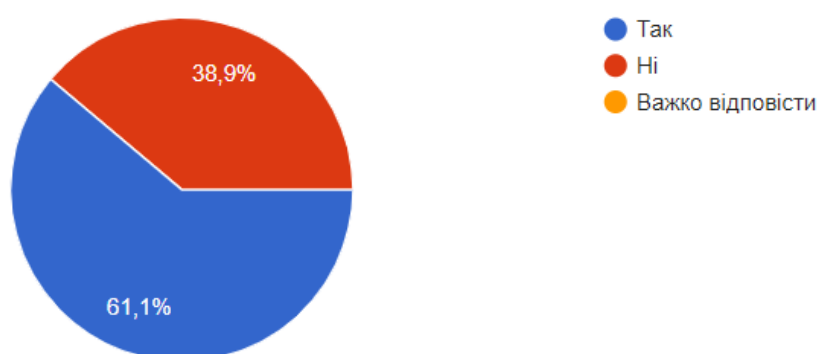
Чи відомі вам випадки цькування у вашій школі?

Чи були випадки булінгу (цькування) у вашому класі?

Хто найчастіше здійснює акти агресії?

Додаток В

Пам'ятка для вчителя.

Ознаки булінгу (цькування): на що треба звернути увагу. Порядок реагування на доведені випадки булінгу

- занадто емоційна атмосфера в групі (класі);
- виокремлення певних учнів/учениць від решти;
- «перегрупування» дружніх кіл;
- коли діти припиняють спілкування, замовкають при появі дорослого/дорослої або вчителя/вчительки в приміщенні;
- кардинальна зміна поведінки окремої дитини – як сумна, закрита, пригнічена, так і піднесена, жвава, агресивна;
- раптове зниження академічної успішності деяких дітей;
- часті хвороби та прогули навчальних занять окремої дитини, не притаманні їй до цього часу.

ПОРЯДОК

реагування на доведені випадки булінгу (цькування) в закладі освіти

Загальні питання:

1. Цей Порядок розроблено відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)».

2. Цей Порядок визначає процедуру реагування на доведені випадки булінгу (цькування) в закладі. Реагування на доведені випадки булінгу

1. На основі рішення комісії з розгляду випадків булінгу (цькування), яка кваліфікувала випадок як булінг (цькування), а не одноразовий конфлікт чи сварку, тобто відповідні дії носять систематичний характер, керівник закладу:

- повідомляє уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України (ювенальна поліція) та службі у справах дітей про випадки булінгу (цькування) в закладі освіти;

- забезпечує виконання заходів для надання соціальних та психолого-педагогічних послуг здобувачам освіти, які вчинили булінг, стали його свідками або постраждали від булінгу (цькування) (далі – Заходи).

2. Заходи здійснює соціальний педагог у взаємодії з практичним психологом закладу освіти та затверджуються керівником закладу.

3. З метою виконання Заходів можна запроваджувати консультаційні години у практичного психолога і соціального педагога, створювати скриньки довіри, оприлюднювати телефони довіри.

Відповідальність осіб причетних до булінгу (цькування)
Відповідальність за булінг (цькування) встановлена статтею 1734 Кодексу

України про адміністративні правопорушення такого змісту: «Стаття 1734. Булінг (цькування) учасника освітнього процесу.

Булінг (цькування), тобто діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого, тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин.

Діяння, передбачене частиною першою цієї статті, вчинене групою осіб або повторно протягом року після накладення адміністративного стягнення, тягне за собою накладення штрафу від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин.

Діяння, передбачене частиною першою цієї статті, вчинене малолітніми або неповнолітніми особами віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від двадцяти до сорока годин.

Діяння, передбачене частиною другою цієї статті, вчинене малолітньою або неповнолітньою особою віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років, тягне за собою накладення штрафу на батьків або осіб, які їх замінюють, від ста до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин.

Неповідомлення керівником закладу освіти уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу (цькування) учасника освітнього процесу тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк до одного місяця з відрахуванням до двадцяти процентів заробітку».